מכון חיים הרצוג
לתקשורת, חברה ופוליטיקה

התקשורת המגזרית בישראל

"השבט הצפוני"

"חטיבה אנושית אחת, עם ישראל אחד":
על כינון זהויות קיבוציות במכתבים למערכת "הארץ"

ד"ר עמית קמה

חוברת מס' 1 מרץ 2005

אוניברסיטת תל-אביב
TEL AVIV UNIVERSITY
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון

מכון חיים הרצוג
לתקשורת, חברה ופוליטיקה

מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה החל לפעול בתחילת שנת הלימודים תשס"ג -אוקטובר 2002, במסגרת הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל-אביב.

המכון, הנושא את שמו של הנשיא השישי של מדינת ישראל, הוקם כדי לעסוק במחקר אקדמי בזיקה, בקשר ובהשפעות ההדדיות שבין התקשורת החברה והפוליטיקה. הוא נועד לשמש מקום מפגש של אקדמאים, חוקרים, עיתונאים, יוצרים, מבקרים חברתיים וקובעי מדיניות, השותפים להכרה בדבר המשמעות החברתית העמוקה שיש לתקשורת בימינו על החברה הפוליטיקה והתרבות ומבקשים ללמוד אותה, להבינה ולטייב אותה.

ביסוד פעילותו עומדת ההכרה, כי מערכת תקשורת חופשית יעילה ופרופסיונלית, הנהנית מאמון ציבורי, היא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה בריאה ואפקטיבית. דווקא התנאים של אילוצים ביטחוניים בהם מצוייה ישראל, חופש הביטוי והזכות לדעת אינם מותרות אלא מהווים תנאי הכרחי לקיומה של הדמוקרטיה.

המכון יוזם ועורך מחקרים בתחום הזיקה שבין התקשורת לבין החברה והפוליטיקה, מקיים כנסים מדעיים בנושאים אלה ומשתף פעולה עם מכוני מחקר דומים בעולם. במסגרת זו מפרסם המכון מחקרים ופרסומים אחרים בכדי להשפיע על מקבלי החלטות.

תחום פעולה שני של המכון הוא בקרב הקהילה הפרופסיונלית של עיתונאים ואנשי תקשורת, במטרה להגיע להבנה עמוקה יותר של בעיות הפרופסיה והזיקה שלה לדמוקרטיה. כמו כן עורך המכון ימי עיון, יוזם דיונים ובירורים מקצועיים ומפגשים בינלאומיים של עורכים ועיתונאים.

תחום פעולה שלישי של המכון מיועד לקהל הרחב ותכליתו לטפח אוריינות תקשורת: להגביר את הבנת התקשורת ודרכי פעולתה ולפתח מודעות ציבורית לחשיבות חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת, לעודד את הקריאה הביקורתית של התקשורת ואת המעקב הביקורתי כלפיה.

הוועד המנהל של המכון:
פרופ' איתמר רבינוביץ
פרופ' שמעון ינקלביץ
פרופ' אינה וינר
גב' אורה הרצוג
ח"כ יצחק הרצוג
תא"ל מיכאל הרצוג

הוועדה אקדמית של המכון:
פרופ' אינה וינר
פרופ' חיים חזן
פרופ' תמר כתריאל
פרופ' אהרון קליימן
פרופ' דפנה למיש
פרופ' עמוס שפירא

ראש המכון:
ד"ר יורם פרי

"השבט הצפוני"

"חטיבה אנושית אחת, עם ישראל אחד":
על כינון זהויות קיבוציות במכתבים למערכת "הארץ"

ד"ר עמית קמה

עורכים
ד"ר יורם פרי
ד"ר ענת פירסט

בשנת 2003 קמה במסגרת מכון חיים הרצוג קבוצת מחקר שביקשה ללמוד את אחת התופעות המעניינות בחברה הישראלית בת זמננו: הקשר שבין שש קבוצות־תרבות שהתגבשו בישראל בשלהי המאה ה־20 לבין מה שמכונה "תקשורת קטנה" או תקשורת סקטוריאלית. מעבר לצורך לתאר, למפות ולחקור את ערוצי התקשורת השונים של קבוצות־תרבות אלה, עמדה גם הנחה תיאורטית. לפיה, עצם קיומם של ערוצי התקשורת הדיפרנציאליים האלה אינו משקף בלבד את קבוצות התרבותיות, אלא אף מסייע בתהליך ההבניה והגיבוש שלהן. הסדרה "התקשורת המגזרית בישראל" מציגה את פירות המחקר של קבוצת העבודה והפרסום הראשון עוסק בשבט ה"צפוני" המוגדר גם כשבט האשכנזי. בהמשך הסדרה יופיעו מחקרים על דוברי הרוסית, הדתיים־לאומיים, הפלסטינים, החרדים ו"הדרומים", או המזרחיים.

מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
סדרת התקשורת המגזרית בישראל

המחבר

המחבר הינו מרצה בחוג הרב תחומי במדעי החברה, המגמה לתקשורת המכללה האקדמית עמק יזרעאל

תודות

ברצוני להודות מקרב-לב לד"ר ענת פירסט ולד"ר יורם פרי על האמון הרב, הליווי המעודד והעצות מאירות-העיניים. תודה לפרופ' חיים חזן על הערותיו המועילות. כמו-כן, תודות לדן אשל, אריק ליטוין וגיל צוק על התמיכה הטכנית והעזרה הארגונית.

מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
הפקולטה למדעי החברה
אוניברסיטת תל-אביב
תל אביב 69978

טל' 03-6405866
פקס 03-6406545
mherzog@post.tau.ac.il
www.tau.ac.il/institutes/herzog

© כל הזכויות שמורות
מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה
אוניברסיטת תל אביב
מרץ 2005

עיצוב: יעל כפיר ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
עיצוב השער: שמעון ריישר

תמצית

עיתון "הארץ" נתפס כערוץ תקשורת, המיוצר ונצרך על ידי קבוצה חברתית מוגדרת, ועבורה: אשכנזים, בעלי השכלה גבוהה, מבוססים כלכלית וכדומה; והינו העיתון הישראלי המעניק לצרכניו את הבמה הנרחבת ביותר להבעת קולותיהם. מדורי מכתבים למערכת מאפשרים לעמוד על הלכי הרוחות, ובחינתם היא מעין סקר דעת־קהל בזעיר־אנפין. מטרת המחקר היתה לעמוד על ההתמודדות של חברי הקבוצה עם הבקיעים הנוצרים במעמדם ההגמוני. במחקר נותחו המכתבים שפורסמו במחצית הראשונה של שנת 2003. נמצא כי הכותב ה'ממוצע' נמנה על המגזרים החזקים בחברה; שיעור בני הקבוצות המוחלשות נמוך. התפלגות נושאי המכתבים מצביעה על התעלמות מן השסעים החברתיים לטובת מיקוד תשומת־הלב בסוגיות הממוקמות בתשתית של העיסוק הפוליטי/מפלגתי. כותבים רבים כותבים בשם 'אנחנו', האמור לכלול את כלל האזרחים. דהיינו, החלוקה לקבוצות הזדהות איננה נעוצה או מלמדת על שסעים בעייתיים. על אף שהפרופיל הסוציו־דמוגרפי הוא של חברי האליטות, מרבית הכותבים מייצרים את הרושם כאילו קיימת אחידות בתוך החברה הישראלית וכאילו השסעים הפנימיים ממוזערים עד כדי אי־נראוּת. האויב הערבי נתפס, מכונן ומשועתק כישות שמעברה השני מתגלמת ישות אחידה ולְכידה של 'כלל עם ישראל'.

מבוא

על אשכנזים ומזרחים[1]: בעיות אפיסטמיות ואונתולוגיות

מן הראוי לפתוח מאמר זה בהצגת המצוקה האפיסטמית והאונתולוגית, המלווה את השאלה בדבר מעמדם – בין אם הוא מתערער או מתחזק – של האשכנזים בשנים האחרונות. המחקר הנוכחי מושתת על יסודות אפיסטמיים הנעוצים בקרקע טובענית, המאיימת לבלוע את הפוסע עליה. החלוקה הכה־בעייתית, רבת־התהפוכות והמעוררת מדנים ומחלוקות של החברה הישראלית לשני מגזרים עדתיים דיכוטומיים מהווה את ליבו של המחקר הנוכחי. אולם, האם אין כאן שיעתוק מובהק של תפיסות מהותניות מיושנות, שעליהן קוראים תיגר הוגים וחוקרים רבים, המקדמים את הפרדיגמה של ההבנייה החברתית? ייתכן ואכן כך הדבר. אולם, כפי שאנסה להראות בהמשך, ארץ מוצאו של אדם ובמיוחד של אביו[2] מהווה גם כיום סממן די דומיננטי בשיח הציבורי, כמו־גם בתפיסות העצמיות ובשיחות הבינאישיות של אזרחי ישראל. התעלמות ממזרחים ומזרחיות ומאשכנזים ואשכנזיות היא בבחינת קריאה שגויה של המפה הסוציולוגית. אי־לכך, אני מבקש להימנע מלראות במחקר הנוכחי אישוש לחשיבה מהותנית, אלא בחינה נכוחה של פני הדברים, על אף הקושי האידיאולוגי הטמון בהם.

ההבחנה בין שתי עדות – על שמותיהן השונים שהוקנו להן במהלך ההיסטוריה – הינה ייחודית לחברה הישראלית. וזאת משום שמקורה בהתפתחויות היסטוריות סגוליות לעם היהודי בגולה. למרות שיש הנוהגים לראות את ההבחנה כשסע אתני, חסר כאן הסממן הלאומי האופייני לשסעים אתניים באתרים אחרים. גם הסממנים הדתי והלשוני נעדרים מהקשר זה. יתר על כן, התיחום בין שתי העדות עמום למדי. אולם, ניתן להצביע על הסכמה רחבה בנוגע לכך שהעדות מובחנות זו מרעותה על סמך פרמטר טריטוריאלי, כלומר־ ארצות מוצא/לידה (ליסק, 2000). הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נעזרת בהגדרה זו, וכך גם המחקר הנוכחי.

ליסק (שם) מוסיף ואומר כי טשטוש ההבדלים בין העדות – גם אם הוא הולך ותופס מקום הן בשיח על אודות השסע האתני והן במציאות החברתית עצמה – איננו מתאפשר כל עוד קיים מתאם גבוה למדי בין הרכיבים ההישגיים של הסטאטוס

(כגון: השכלה, תעסוקה והכנסה) לבין הרכיבים השיוכיים שלו (דהיינו, ארץ המוצא או הלידה של פרט או של הוריו). למרות טשטושים מסויימים בזהויות הקבוצתיות של העדות (למשל, בזכות נישואים בין־עדתיים) בדורות האחרונים, ניכר עדיין פער ביניהן ואפילו ישנן עדויות לכך שפער זה לא רק שאיננו מצטמצם אלא אף מתרחב. וכך, בהלימה לתיאורית הניגודים הבינאריים, הניגוד העדתי הוא היראַרכיאלי ובלתי־הפיך: הוא מאפשר את כינונו של ה'אחר' – במקרה דנן: המזרחי – על מנת לתקף את זהותו של מייצר הניגוד הבינארי, קרי האשכנזי. Derrida (1987) הראה, שאין מקום לכינונה של זהות כלשהי מבלי למַסֵּד את קיומו של ה'אחר'. ההיגיון של הניגוד הבינארי הוא גם הגיון של הכפפה ושל שליטה, ומסמן את כוחם־היחסי של הכוחות החברתיים. לכן, אין לראות בו נתון 'טבעי', הנגזר ממהותו של האדם או ממהותה של קבוצה חברתית מסויימת (Benhabib, 1992).

החלוקה העדתית ל'אשכנזים' ול'מזרחים' מהווה שדה־מוקשים אידיאולוגי, פוליטי, מדעי ואף אפיסטמי. עצם הדיון בסוגיה מעורר עימותים שאינם נטולים מטענים אמוציונאליים פרטניים וקיבוציים של ניצול, קיפוח וקירבּוּן, מחד גיסא; ושל תחושות של האשמת־שווא, זלזול ועלבון, מאידך גיסא. חוקרים והוגים שונים (למשל: חבר, שנהב ומוצפי־האלר, 2002; שוחט, 2001; שנהב, 2003) מרחיבים את היריעה על אודות הבניית המזרחיוּת כתוצר של מנגנוני שיח ופרקטיקות תרבותיות, כלכליות ופוליטיות, שנועדו לבסס את מעמדו הכוחני והפריבילגיות המוחשיות והסמליות של מגזר אחד על חשבון האחרים. גם אם הזהות איננה אלא פרי תהליכים חברתיים (ולא ביולוגיים או טריטוריאליים), "היא בו־בזמן גם תופעה מדומיינת וגם תופעה אמיתית [...] בשל היותה תופעה מדומיינת מתוך חוויות תרבותיות מסויימות, היא הופכת לנוכחת ואמיתית" (חבר, שנהב ומוצפי־האלר, שם, עמ' 16). אכן, לאחר היווצרות הקטגוריות, הן נעשות מנגנונים שאין אפשרות לַפְרט להימנע מהם בתהליכי הסוציאליזציה שלו ושל צאצאיו ובכישוריו למַשמֵעַ את המציאות החברתית.

מפאת קוצר היריעה לא אמשיך לעסוק בבעייתיות של פוליטיקת הזהויות העדתיות. ברצוני להתמקד עתה בסוגיה של כינון זהות קיבוצית המכילה את ה'אני' תוך הדרתה של הזהות של ה'אחר'. הרעיון של 'הקבוצה שלי' לעומת 'הקבוצה שאיננה שלי' כרוך בהמשגה של הסטריאוטיפ. Lippman ([1922]1949) הוא הראשון ששאל את המונח המקצועי 'סטריאוטיפים' מתחום תעשיית הדפוס, והגדירם מחדש כתמונות המצויות במוחנו, שבעזרתן אנו מסווגים ומפרשים את שפע המידע הנקלט בחושינו, ולאחר־מכן יוצקים אותו בתבניות קלות ונגישות. השימוש במושג החל לחלחל לתחומי חקר נוספים, ובעיקר בפסיכולוגיה החברתית, שם הוגדר בהקשר של קבוצות חברתיות. Stroebe ו־Insko (1989) מבחינים בין שני סוגים של קבוצות: הקבוצה 'שלנו' הנקראת in-group לבין הקבוצה ה'אחרת' או ה'הם' הנקראת out-group. לטענת החוקרים, בדרך כלל אדם מייחס לאנשים

מן הקבוצה האחרת, שהוא איננו שייך אליה, סטריאוטיפ פחות חיובי מזה של הקבוצה אליה הוא משתייך. היות שהתופעה רווחת בקרב תרבויות וחברות רבות, נטען שהסטריאוטיפ הינו תופעה אנושית בעלת תפקידים חיוניים לשם שימור האחדות והזהות הקבוצתית: הסטריאוטיפ מאפשר גיבוש של עמדות חיוביות יותר כלפי בני קבוצתנו בהשוואה לבני קבוצות אחרות, הנתפסות כפחות טובות על כל המשתמע מכך. תופעה זו מאפשרת לרומם את האידיאולוגיה 'שלנו' ולהצדיק פעילויות שונות כנגד כל אלו שאינם נמנים 'עלינו'. הסטריאוטיפ במובן זה הינו, אם כן, מערכת של תפיסות ועמדות בנוגע לתכונות הקיבוציות של קבוצת אנשים שאיננה 'אנחנו'. במלים אחרות, זו הכללה נורמטיבית שלילית לגבי מי ש'אנחנו' החלטנו שאיננו נמנה על בני קבוצתנו.

אבל דיכוטומיה זו הינה פשטנית, בלתי־מדויקת ובעייתית ליישום. המורכבות של הסוגיה איננה רק תיאורטית, אלא גם במידה רבה נובעת מנקודת־התצפית של הדובר על הטיותיו הפוליטיות והאידיאולוגיות המוקדמות. בהקשר של הבניית ה'אחר' יש להוסיף נדבך נוסף המסבך את הדיון: ה'אחר' יכול להיות גם 'אחד משלנו'. כלומר, ההשתייכות לקבוצת in-group מסויימת איננה מוציאה מן הכלל את העובדה שאותו אדם עשוי להימנות גם על קבוצת out-group בהיבט אחר של זהותו. מיקומו המדויק של פרט כלשהו במפה של יחסי העוצמה החברתית איננו קבוע, והוא בהכרח פועל־יוצא של הנסיבות בסיטואציה מסויימת ובמיוחד האדם האחר עימו הוא נמצא בקשר. אכן, זהותנו איננה מהות קבועה ובלתי־משתנה, אלא נמצאת בדיאלוג מתמיד עם הסביבה, המַקנָה בכל רגע נתון משקל יחסי שונה למאפייניה השונים. נחדד ונאמר, כי הזהות שלנו מורכבת מהיבטים רבים, היכולים להיות סותרים או מחזקים זה את זה.

ראוי לסכם את הקושי האינהרנטי בחלוקה הזו בעזרת אמירתו של פוקו (1996[1976]) לפיה בני־אדם רבים יכולים להיות הן היעד והן הזרוע של השיח הדַכְּאָני. הסטטוסים היחסיים של קבוצות חברתיות שונות נמצאים במשא־ומתן מתמיד אלו עם אלו בכל סיטואציה נתונה. רכיבים מסויימים בזהותו של הפרט עשויים למקם אותו בו־זמנית במסגרת הקבוצה הדומיננטית ובמסגרת הקבוצה הנשלטת. לאור זאת, כאשר דנים ביחסי כוח חברתיים, נחוץ לזכור שהמפה החברתית היא גמישה, נזילה ובהכרח מושתתת על הכללות, ולא על הגדרות אבסולוטיות. בני אדם יכולים לנצל את עובדת השתייכותם לקבוצה חזקה כלשהי כדי לקדם את מעמדם, ובה־בעת להעלים את השתייכותם לקבוצה חלשה מסויימת.

ויחד עם מכלול ההסתייגויות הללו, בני אדם רבים נוטים באורח שגרתי למַפות את עולמם באופן דיכוטומי זה, ולמסגר שני סטריאוטיפים שאליהם נלווים אשכולות של ניגודים בינאריים: 'אנחנו' ו'הם' לעולם אינם חולקים טריטוריות זהות בעולמם של מרבית האנשים, ולעיתים קרובות קווי הגבול החוצצים ביניהם הינם מוקדים

למאבקים בלתי־פתורים. אכן, רבים מאיתנו נוטים להיעזר בהשתייכות עדתית של עצמנו או של זולתנו באופן סטריאוטיפי, משום שהסטריאוטיפ הוא בעת ובעונה אחת גם מורכב ומסובך וגם פשוט וקל. בעזרת מידע חסכני ומרוכז ניתן להפיק משמעויות רבות לגבי המסומן: לסטריאוטיפ יש דנוטציה אחת, ומגוון רחב של קונוטציות (לרוב שליליות). היות שהסטריאוטיפים הינם הפְשָטוֹת, הם משמשים כקיצורי דרך של הפקת משמעות. ניתן אמנם להגדיר תופעה חברתית כלשהי בעזרת מילים רבות, אך הסטריאוטיפ חוסך את הטירחה הלשונית הזו, ובעזרת מושג קצר ניתן להפיק אותה המשמעות. דהיינו, הסטריאוטיפים הם מעין כתיבה קצרנית, המקודדת בני קבוצות חברתיות שונות בחסכנות סמיוטית (Dyer, 1993). לפיכך, אין מנוס מלנצל המשגה זו לצורך בחינה של דפוסי המִסגוּר הרווחים בשיח היומיומי הבינאישי והציבורי.

בטרם נמשיך, מן הראוי להקדיש עוד מספר מלים לפן אפיסטמי בעייתי נוסף, המשליך הן על ההגדרות התיאורטיות והן על יישומן האמפירי. הכוונה היא לבעייתיות המובְנית בתוך המושג "אליטות" מן הפן העדתי: אמנם קיים מתאם הדוק בין מוצא עדתי לבין מעמד סוציו־אקונומי, כאשר יוצאי אירופה־אמריקה וצאצאיהם ממוקמים בשלבים העליונים של ההיררכיה במרבית תחומי החיים בישראל (תקשורת, פוליטיקה, מוסדות להשכלה גבוהה וכן הלאה); אך בשנים האחרונות ניכרת השתלבות מתחזקת של יוצאי ארצות האסלאם בעיקר בראשות המוסדות הפוליטיים (וכן הצבא ומוסדות כלכליים). אם כן, אין אפשרות לטעון כי חברי האליטות הם בהכרח אשכנזיים, וכמובן – להיפך: אין ההשתייכות העדתית מלמדת בהכרח על מיקום גבוה במידרגים שונים (ראו הרחבה אצל קימרלינג [2004]).

כדי להקל על הכֶּשֶל התיאורטי והאמפירי הטמון בחלוקה העדתית הדיכוטומית, הציע פרי (Peri, 2004) לכנות את המגזרים השונים המרכיבים את החברה הישראלית בת־זמננו בשם המעט־ציורי "שבטי ישראל". לדבריו, החברה הישראלית של שנות התשעים של המאה העשרים (ומן הסתם, גם בפתח המאה העשרים ואחת) מורכבת משש תרבויות־משנה כדלקמן: "רוסים", קרי העולים החדשים דוברי הרוסית מארצות ברית־המועצות־לשעבר; חרדים; פלסטינים־ישראליים, דהיינו, ערבים אזרחי ישראל; דתיים לאומיים, המכונים גם המחנה הדתי הלאומי ושביניהם נמנים גם ה"מתנחלים"; ה"דרומים" המהווים קבוצה היברידית שעיקרה בני השכבות הנמוכות, שברובם נמנים על המזרחים; וה"צפונים", בהם מתמקד המאמר הנוכחי.

קימרלינג (2004) הציע חלוקה לשבע קבוצות תרבותיות, שש מהן מקבילות לאלו של פרי, כדלקמן: דתיים־לאומיים, חרדים, מזרחים־מסורתיים, ערביי ישראל, עולים מברית המועצות־לשעבר, עולים מאתיופיה ובני המעמד הבינוני החילוניים.

הקבוצה האחרונה היתה מאז ימי תקופת הישוב ועד המהפך השלטוני של 1977 הקבוצה ההגמונית. בתור שכזו היא הצליחה להכתיב את 'כללי המשחק' שעל־פיהם אמורה המדינה להתנהל: היא שלטה במוסדותיה המרכזיים; וחבריה איישו את האליטות של המינהל הציבורי, הכלכלה, מערכת הביטחון, המקצועות ה'חופשיים', המשפט והתרבות (דהיינו, תקשורת ואמנות). קבוצה זו היתה ממונה־מטעם־עצמה על הבניית התרבות וכינון הזהות הישראלית, ובכך גילמה את "החברה הישראלית" *par excellence*. חבריה נמנים על המעמד הבינוני, ברובם "וותיקים" – בני החברה היישובית – וצאצאיהם (קרי אשכנזים) ומיעוטם יוצאי ארצות האסלאם וערבים.

כאמור, נחוץ לסייג את הקישור בין השתייכות לאליטות לבין אשכנזיות. גם בירנבוים־כרמלי (2000) נוקטת במושג "צפונים" בספר בשם זה כדי לסמן את הקבוצה החברתית הזו בעזרת פרמטרים סוציו־כלכליים. לדידה, הקבוצה המסומנת היא המעמד הבינוני והבינוני־גבוה, דהיינו, "ישראל השבעה" (שם, עמ' 12). במחקרה על שכונת רמת אביב ג', כמייצגת קבוצת אוכלוסין זו, מצאה בירנבוים־כרמלי, בין היתר, כי המוצא העדתי לא היווה מושא לכינון זהותם של תושבי השכונה; וזאת בניגוד לטענות המייחסות למרכיב האתני חשיבות רבה בהתווית הגבולות החברתיים בישראל. תושבי רמת אביב ג' מייחסים חשיבות רבה ביותר ל"ישראליותם", כלומר הם תופסים עצמם כחברים בקולקטיב פָּאן־ישראלי. לשון אחר, עדתיות והרקע העדתי האישי תפסו מקום שולי בלבד בשיח הבינאישי של התושבים כמו־גם בכינון זהותם הפרטנית. כלומר, החוקרת מצביעה על מגמה של התרופפות הקשר בין הגדרה עצמית והגדרה מדעית של קבוצת ה"צפונים" לבין שיוכם לעדה כלשהי.

החלוקה של פרי לשבטים איננה נטולת קשיים ובעיות; והוא אכן מודע להם היטב. וזאת, משום שמצד אחד הגבולות ביניהם נזילים, פרוצים ונמצאים במשא־ומתן והתהוות מתמידים; ומצד שני, עוצמת הזיקות הפנימיות או האקסקלוסיביות של החברות בתוך השבטים משתנות מאחד לרעהו. אמנם חלק מן השבטים מתייחדים בגבולות ברורים ומוגדרים בעזרת צְברים של משתנים סוציו־דמוגרפיים (למשל, החרדים, הרוסים והפלסטינים), אך חלקם אינם ניתן להמשגה חד־משמעית ולתיחום סוציולוגי בר־בחינה. כך שאין אפשרות, למשל, להבחין באופן אַ־פְּריוֹרי מובהק בין חברי השבט ה"צפוני" לחברי השבט ה"דרומי".

על אף הקשיים הנסקרים לעיל, יש להצביע על כך שהסיווג אכן תקף מבחינות מסויימות ואף שימושי ויעיל לצורך ביצוע המחקר הנוכחי. לדוגמא: ניתן להבחין בגבולות בין ששת השבטים על פי נישואים (שיעור הנישואים האֶנדוגמיים עולה על האֶקסוגמיים), בידול גיאוגרפי של אזורי מגורים, מערכות מוסדיות מובחנות ואף התארגנויות פוליטיות עצמאיות. בכל מקרה, טוען פרי (שם), בסיס חשוב

לַייחוד הוא אורח־חיים שונה ורכיבים תרבותיים (כגון: לשון ודפוסי צריכת תרבות) מובחנים. גם קימרלינג (שם) סבור כי שבע הקבוצות התרבותיות מקיימות ביניהן גבולות נוקשים וכמעט בלתי עבירים: כל אחת מטפחת את התיחום הסוציולוגי, הטריטוריאלי והסמלי שלה בעזרת שוק נישואין פנימי, מקומות מגורים נפרדים, דפוסי צריכה חומרית וסגנון חיים (למשל, לבוש) נבדלים, עֲגוֹת ייחודיות, מוסדות חינוך נפרדים וכדומה.

החלוקה המשושה הזו רלבנטית במיוחד לצורך מחקרי תקשורת, משום שעקב הערעור על מעמדה ההגמוני של התקשורת הלאומית, נוצרו מרחבונים (הסבר יובא להלן) של ערוצי תקשורת קטנים, אלטרנטיביים ו/או סקטוריאליים, הנוצרים על ידי חברי השבטים בעבורם ועליהם. ולראייה, בשלוש השנים האחרונות החלו להתפרסם מספר מחקרים בהקשר זה, ביניהם: אליאס, בדפוס; כבהא וכספי, 2001; כספי ואליאס, 2000; סעדה־אופיר, 2001; קפלן, 2001.

כאמור, אחד ה'שבטים' הוא ה"צפונים". וכך פרי (שם) מתארו:

> *זו הקבוצה הדומיננטית האשכנזית, הממוקמת בשלבים הגבוהים של סולמות השכלה, תעסוקה, הכנסה, אקולוגיה ועוצמה. בעלי השליטה על אמצעי הייצור וההפצה התרבותיים והסמליים וכיו"ב. [...] מכיוון שקבוצה זו שלטה במוקדי הכוח השונים בחברה וראתה את עצמה כמשקפת את "החברה הישראלית" כולה, לא היתה זקוקה לצינורות תרבותיים נפרדים להבלטת ייחודה התרבותי. אם כי אפשר לטעון כמובן שגופים כמו האופרה, התזמורת הפילהרמונית או עיתון "הארץ" מהווים ערוצים תרבותיים אכסקלוסיביים של המובלעת ה"צפונית". אולם טיבה של ההגמוני שהיא מנכסת לעצמה את הזירות הלאומיות בשתי דרכים: היא שולטת בכלים הציבוריים כמו ערוצי הרדיו והטלוויזיה הלאומיים, והבמות הנפרדות שלה נחשבות למבטאות המרחב הציבורי הכללי (לקוח מתוך תרגום בכתובים של פרי לספרו).*

במחקר הנוכחי נבחנה סוגיית כינון הזהות של ה"צפונים" כפי שהיא באה לידי ביטוי במדור מכתבים למערכת עיתון "הארץ".

ההגמוניה מאויימת ומתעוררת למאבק

בשנים האחרונות ניכרת מגמה של ערעור ואיתגור מעמדה הדומיננטי וההגמוני של האליטה האשכנזית, שצברה מאז תחילת ימי הישוב הון חומרי, תרבותי וסמלי רב־יחסית. בני הקבוצות ה'חלשות' – המזרחים, תושבי הפריפריה, הממוצבים בחלקו הנמוך של המידרָג הסוציו־אקונומי; כל אלו המסומנים כ'אחרים' גם כיום – ממלאים כעת תפקידים בכירים במוסדות שונים, ובשם הרב־תרבותיות קוראים תיגר מעשי וסמלי על האליטה הוותיקה (או, כפי שהיא מכונה לעיתים

בשיח הפופולארי "האליטות הישנות"). במלים אחרות, המצב 'המובן מאליו', שבו ה"צפונים" נתפסו בעיני עצמם ובעיני האחרים כמבטאי התרבות הלאומית, כ"ישראל האותנטית", ולא כשבט או כקבוצה אחת מני רבות, התפוגג. אמנם עדיין זו במידה רבה מאוד הקבוצה הדומיננטית, אך היא איבדה את הלגיטימציה להיות המכוננת הבלעדית של הסדר החברתי, התרבותי והפוליטי. השליטה שלה באמצעי הייצור התקשורתיים – ומכאן במציאות הסמלית רובה ככולה – הותקפה עתה בעקבות שינויים סוציו־פוליטיים במרחב הציבורי הישראלי (Peri, 2004). יותר ויותר נשמעים קולות הדורשים לבזר את חלוקת הכוח תוך הענקת לגיטימציה לפלורליזם.

קימרלינג (2004) איננו סובר כי התהליכים הללו חדשים. הוא טוען שקבוצת המעמד הבינוני־חילוני שרויה במצב משברי תמידי, לכל הפחות מאז גלי העלייה הגדולים שהגיעו ארצה ממדינות האסלאם. האחרונים איימו לחולל שינויים בסדר החברתי והתרבותי. עצם נוכחותם הדמוגרפית ותרבותם השונה היוו איום, משום שהיו עלולים להחדיר לתוך המבנה הוותיק רכיבים חדשים ובלתי־רצויים, מן הסתם. בְּרבות השנים נחלש והוּדבר כוחה של ההגמוניה הוותיקה. התמוטטות ההגמוניה, אליבא דקימרלינג, הינה בגדר עובדה שרירה וקיימת: בני המעמד הבינוני־חילוני איבדו את המונופולין שלהם על קביעת התרבות הישראלית, ולפיכך עברו ממצב של דומיננטיות סוציו־תרבותית מוחלטת למצב שבו הם מהווים קבוצה אחת מני רבות; כאשר כולן נאבקות על עיצוב המציאויות החברתית והסמלית. אולם, למרות משבר חמור זה, הם עדיין הקבוצה המובילה בראשי הפירמידות של מוקדי הכוח העיקריים בישראל. מבחינה כמותית, שיעורם של האשכנזים בקרב האליטות השונות עדיין גבוה במידה ניכרת משיעורם של המזרחים. כמו־כן, המזרחיוּת עדיין מהווה סממן סמיוטי וחברתי עמוס מטענים סמליים שליליים; וזאת בניגוד לנייטראליוּת של האשכנזיוּת, שעל פי רוב איננה מצריכה סימון ואכן נותרת בלתי־מסומנת.

אם כן, ניתן להצביע על התעוררות סוציו־פוליטית, אקדמית ואמנותית של אלו המכנים עצמם "אשכנזים" בריש גלי וללא כחל ושרק. כפי שנראה, התעוררות זו נובעת במידה בלתי מבוטלת מן התחושות המתעצמות של אבדן וחרדה המלוות את האיום הנתפס והמוחשי על המעמד – הן האונתולוגי והן הסימבולי – ההגמוני־דומיננטי של בני הדור השני, השלישי ואפילו הרביעי ליוצאי אירופה ואמריקה. מייסדי "התנועה לזהות אשכנזית" טוענים במניפסט שלהם המתפרסם באתר האינטרנט "קסם אשכנז: זהות אשכנזית בבדיקה מחדש" בין היתר את הדברים הבאים:

אנו חשים שהגיעה השעה לעשות בדיקה מחדש של זהותנו האשכנזית. דבר זה נחוץ לא ליוצאי אשכנז בלבד. לרביזיה זו יהיו, לפי הבנתנו, תוצאות מרחיקות

לכת בכל הרבדים של החברה הישראלית, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. [...] הציביליזציה האשכנזית שאינה יודעת גבולות גיאוגרפיים התגבשה כתוצאה של התפתחות היסטורית של למעלה מאלף שנה. אנו נתונים כעת בעשייה מתמדת של חיבור המציאות הישראלית היומיומית, שכולנו חלק ממנה, לקווי המתאר הרחבים יותר של ההיסטוריה, של הערכים ושל ההישגים המופלאים של הציביליזציה האשכנזית. [...] ניתוקה של העברית המודרנית מהשפות היהודיות פוגע קשות בכישורים הלשוניים של הדורות החדשים. החיבור שביניהן יתרום לא־מעט לעושרם הרוחני וליכולתם של ילידי הארץ להתבטא ביצירתיות, בכתב ובעל־פה, בכל תחומי החיים (www.ashkenazim.org).

הדברים האחרונים המצוינים במניפסט זה מבטאים את הקשר ההדוק של חבורה זו עם קבוצת "דור ההמשך – אוהבי יידיש", שנוסדה לפני למעלה מעשור שנים (שלום, 2003). כלומר, ניתן להצביע על מאבק לחידוש הקשרים עם העבר האירופי והשורשים היהודיים (שלא לומר ה"גלותיים" [ברעם, 2004]) – בבחינת מהפיכת־נגד כנגד האתוס הציוני, שאליו הם מתייחסים כאילו היה רצח־אב[3] – המתרחש בד־בבד עם גילויי אי־נחת מתגברים מהעמדתו של האשכנזי תחת ביקורת נוקבת הן מצד קבוצות מנוחשלות למיניהן והן מצד אנשי אקדמיה פוסט־קולוניאליסטיים. הדברים הבאים פורסמו אף הם באתר דלעיל (אינם מיוחסים לכותב כלשהו):

אשכנזי זה יפה. למרות שבעיתונות העברית אוהבים, בעקיפין או במישרין, לשפוך קצת בוץ על כל מה שמתלווה למונח אשכנזי. למונח הזה יש שם לרוב קונוטציה שלילית. אם זה בדרך של הצגת סקר חדש המגלה לנו עד כמה האשכנזים מרוויחים משכורות שמנות מאד (על חשבון אחרים, כמובן...) או אם זה מדובר בהבלטת דברים מרעישי עולמות מפיו של פעיל ממוצא מזרחי המתלונן על הקיפוח האיום שהוא והוריו עברו בגלל מוצאם האתני. תמיד, תמיד תתלווה למושג אשכנזי נימה חריפה של כעס ובוז. זו התרעומת הנצחית נגד האיש "הלבן־המנצל־המשכיל והקולוניאליסטי", אשר גרם עוול מכוון לציבור המזרחי. עוול בל־ימחק לדורי דורות.

מרוח הדברים הכתובים באתר והנשמעים באירועים אחרים – למשל, בכנס "צעירים מדברים על זהות אשכנזית" (תל אביב, 9 באפריל, 2003) – עולה נימה בוטה של האשמת המזרחים על כי הם מטביעים באופן אוטומטי על כל אשכנזי באשר־הוא את תווית המָקְרבָּן. האשכנזי הינו, אם כך, באורח אינהרנטי האשם האולטימטיבי בתחלואיה החברתיים והתרבותיים של החברה היהודית בארץ ישראל. הוא זה שייצר את השסע העדתי וביצר את מעמדו המועדף תוך ניצול (קולוניאליסטי־משהו) הישראלים בני ארצות האסלאם.

יתר על כן, ניכרת בעייתיות אונתולוגית חריפה בהקשר האשכנזי: בראשית, זהותו הושלה מעליו בעת ההוצאה לפועל של האידיאולוגיה הציונית. עם העלייה לישראל

מאירופה הוא חוייב להשיל את זהותו ושפתו ולוותר על המסורת וההווי מ'בית אבא' לטובת כינונו של 'היהודי החדש', דהיינו, הצבר (אלמוג, 1997). תרומה נוספת למגמה זו נבעה מן התחושה והאמונה של יוצאי אירופה שאין קבוצות יהודיות נוספות, ולפיכך אין צורך בשימור או ביסוס זהות ייחודית.

בשנים האחרונות, עם התבססותו של השיח המזרחי על הרטוריקה האנטי־אוריינטליסטית שלו, חלה שחיקה נוספת במעמד ובזהותו של האשכנזי. לשון אחר, בעוד המזרחי יכול ואף מעודד להבנות את זהותו הפרטית והקיבוצית על דרך השלילה (קרי איננו נמנה על האליטות) וכאמצעי להתגבר על מיקומו המאולץ והכפוי בקוטב הנחות והשלילי של אשכול הניגודים הבינאריים הרווחים בחברה הישראלית; האשכנזי איננו מורשה לכונן את זהותו בדיוק משום שהיא רוויה בכל המאפיינים של 'החזק', 'המנצל', 'המקרבן' וכדומה. אכן, הזהות האשכנזית היתה מובנת־מאליה, מעין 'נתון טבעי' שאין צורך להפנות לו משאבים לשם תחזוק סימבולי ומוחשי; וזאת, עד אשר הזהות המזרחית המתעוררת והמתגבשת מתוך ערעור על ההגמוניה והדומיננטיות הברורות־מאליהן של האשכנזים ייצרה ספקנות. כלומר, נבקעו סדקים מעמיקים בנטייה האוניברסאלית לניטראליות או אי־סימון של חברי הקבוצה החזקה, אשר בהקשר המקומי ייחסה את המסמנים 'עדה' ו'עדתיות' למזרחים, ואילו היא עצמה הפכה למייצגת של כלל החברה או 'הישראלים' באשר־הם (הרצוג, 1986).

הספקנות בְּתורהּ סימנה משבר אונתולוגי, המאופיין בחיפוש אחר מה שמכונה "השורשים". כאילו החזרה למקורות מהווה שיעתוק של יצור אשכנזי אותנטי אמיתי. וזאת, תוך התעלמות מופגנת מן הנופך ההיבְּרידי של האדם בעת הפוסט־מודרנית. והרי ההיברידיוּת איננה אלא מאבני־הפינה של הזהות הכלל־אנושית העכשווית, משום שאין כמעט יותר מקום לדבר על מאפיינים תרבותיים, גופניים, סוציולוגיים ואחרים 'טהורים'; כאלו שלא נמצאו במגע הדדי עם זהויות או תרבויות אחרות. בני הרוב החזק והמיעוט החלש הופכים במידה הולכת וגוברת ליצירי־כלאיים. הדיאלקטיקה היא, במידה מסויימת, דו־סְטרית: המדוכאים מחקים את המדכאים ומאמצים רכיבים של זהות הגמונית כפי שהמדכאים מתפתים לפתח פרקטיקות תרבותיות השגורות אצל המדוכאים. יתר על כן, כפי שבאבא ([1990]1994) מדגיש, תרבויות חלשות בהקשר הכלל־עולמי וקבוצות חלשות בהקשר של מדינת־הלאום מקיימות משאים ומתנים הדדיים, מורכבים ומתמשכים. החלוקות הפשוטות/פשטניות והדיכוטומיות (מנצל–מנוצל, colonizer–colonized, חזק–חלש) מתערערות במידה רבה בעידן הפוסט־מודרני. ההיברידיות, אם כך, מלמדת על תהליך של ערעור הנוקשוּת של הניגודים הבינאריים, שאפיינו את העידן המודרני עד לאחרונה (Kraidy, 2002). מסתמנת, אפוא, מגמה של נזילוּת של תרבויות, אידיאולוגיות ויחסי־כוח.

אף־על־פי־כן, מוקדם עדיין לברך על בואו של עידן היסטורי נטול עוצמה, שבו הכל שווים זה לזה. לאור זאת, נוכל לקבוע כי האשכנזי ה'אותנטי', שהתגורר במזרח־אירופה בשלהי המאה ה־19, למשל, איננו דומה במאומה לצאצאו המתגורר בישראל והחשוף לזרימה אינסופית של תרבויות[4]. יתר על כן, קיימת אף סבירות שהוריו נמנים על עדות שונות. חזרנו, אם כן, לסוגיית השִיוּם: "אשכנזי" או "צפוני"? היות שהמחקר הנוכחי – כפי שיוּנהר בהמשך – מחייב חלוקה דיכוטומית של הזהות העדתית, נאלצתי להסתפק בברירה הבלתי מושלמת "אשכנזי". אותו, לכל הפחות, ניתן לזהות בעזרת הסימן המובהק של שם משפחה (ואף זה כרוך באילוצים שינומקו בהמשך).

בין היוזמות והאירועים שהתרחשו בשנים האחרונות במסגרת המערכה על ביצור הזהות האשכנזית ראוי למנות את התערוכה "האשכנזים" ("גלרית המדרשה לאמנות בתל אביב", 20 בפברואר, 2004). להלן דברי ההסבר לתערוכה:

> *התערוכה מנסה למלא את הסימן האשכנזי שנותר ריק ושקוף בגלל תפיסת האשכנזיות כהגמונית בתרבות הישראלית, לעומת הסימן המזרחי שנטען באופן אוטומטי כמעט כפוליטי ובעל מימד של חתרנות. בתרבות ובאמנות הישראלית, כל הופעה של דימוי מזרחי, נטענת באופן מיידי בערך פוליטי ובדרך כלל ככזה הקשור במימד של חתרנות. האשכנזיות, בגלל שהיא נתפסת כסוג של הגמוניה, מייצרת סימנים הנותרים שקופים, ריקים, הנהנים מקריאה הפוסחת על הבעייתיות ועל המטענים התרבותיים הספציפיים הקשורים בה. התערוכה מנסה לטעון את המקום הזה מחדש (מתוך אתר האינטרנט* web.beitberl.ac.il/~bbsite/ashkenazim-midrasha/galeriot/archive/telaviv/previous.htm).

מן הסתם כתגובה להתעוררות מעוררת־גלים זו נערך ב־3 ביוני, 2004, יום עיון תחת הכותרת "האשכנזים" על ידי "הקשת הדמוקרטית המזרחית" (בשיתוף מכללת בית־ברל, בה הוא התקיים). למרות שמיעוט־יחסי מן הדוברים ייצגו במובהק את נקודת־המבט ה'אחרת' (קרי מזרחים וערבים)[5], רוב הדוברים ביטאו את הביקורת הנהוגה מזה מספר שנים בעיקר במימסד האקדמי: אסתר הרצוג, לשם המחשה, טענה כי הביורוקרטיה המימסדית יצרה את הקטגוריה האתנית לצרכיה באמצעות יצירה וטיפוח של הגדרות, כגון: 'מוצא אב', 'ארץ מוצא' וכיוצא באלו. דיכוטומיה מניפולטיבית זו סימנה ותיחמה באופן מלאכותי ושרירותי שתי עדות, שבתוך זמן קצר ביותר הפכו להיות טבעיות וברורות־מאליהן. במסורת החשיבה הפוּקוֹיָאנית ניתן לטעון כי לאחר שהקטגוריות התבססו בתרבות, הן הפכו להיות סכימות שדרכן המציאות נקלטת, נתפסת ומעוצבת. מעתה, לא נותרה לו לַפְּרט ברירה אלא להימנות על אחת משתי העדות. וכל זאת על מנת לשרת את שליטת המדינה באזרחיה ולעזור בתפעול יעיל של מנגנוני השלטון, לשם השגת

משאבים ציבוריים תוך שליטה עליהם. האשכנזים הפכו, אם כך, להיות המטפלים, והמזרחים למטופלים.

שני דוברים בכנס הביעו – הראשון במובלע, השנייה במוצהר – הסתייגות מן הגל הביקורתי המהוֶוֶן את כלל האשכנזים כמקשה דורסנית אחת. חיים אדלר טען, כי ההבדלים היחידים בין העדות הם בעלי אופי תרבותי: בתחום המוזיקה, המסורות המשפחתיות והיחס למסורת היהודית. לדידו, בתחום התרבותי הייתה ליוצאי המזרח השפעה ניכרת על עיצוב התרבות הישראלית המתחדשת בכללותה. במסקנה זו מובלעת תחושת איום מפני אבדן ההגמוניה התרבותית של האשכנזים. מירי פריליך עסקה בהרצאתה בטקסטים אמנותיים (ספרות יפה וסרטי קולנוע), פרי עטם של יוצרים אשכנזים (במיוחד עמוס עוז וגילה אלמגור), היוצקים תוכן 'חלש' ו'בעייתי' לזהות האשכנזית. הזהות המכוננת בטקסטים אלו שונה לחלוטין מן התדמית המקובלת של מקשה אשכנזית אמיצה, יהירה ושבעה. כלומר, פריליך רואה ביצירות האמנות ראי המשקף את התהליכים המתרחשים אצל האשכנזים: תהליכים של בעיטה ודחייה של הדימוי המקובע בתודעה הישראלית, תוך הצעה לכינון דימוי וזהות חלשים, מהססים, 'אנטי־גיבורים'. מסכמת פריליך וטוענת כי לא כל אשכנזי הוא בהכרח 'צפוני' או נמנה על אליטה כלשהי[6].

המחשה מרתקת למאבק על שימור המסורת התרבותית ה'צפונית' התקיימה כאשר הנהלת רשות השידור ביקשה לסגור את ערוץ הרדיו "קול המוזיקה", המשדר רק מוזיקה קלאסית (קרי אירופית). באירוע מחאה פומבי, שהתקיים באודיטוריום של מוזיאון תל אביב (מוסד 'צפוני' אירופי מובהק) ב־3 ביולי, 2003, נשאו דברים מספר אישי־ציבור אשכנזים[7] שהוכיחו באותות ובמופתים כי התחנה הינה מוסד תרבותי של "כלל העם". יתר על כן, הנואמים זיהו באופן חד־משמעי וחד־ערכי את התכנים של "קול המוזיקה" עם הליבה של התרבות הישראלית, בבחינת ה־*raison d'être* שלה. למשל, המוזיקולוגית מיכל זמורה־כהן, טענה כי סגירת התחנה תהווה את ארון הקבורה של התרבות בישראל. התרבות היא הצדקת קיומו של העם, ובכך היא נבדלת מבידור. זמורה־כהן תבעה את "עלבוננו", כאילו היא מייצגת את לב־ליבו של הגוף החברתי הישראלי. הסופר אהרון מגד החרה החזיק אחריה, שהמוזיקה המשודרת ב"קול המוזיקה" היא "תרבות החיים של עם שלם". ח"כ קולט אביטל אף היא נטתה לשימוש בלשון רבים: "אנחנו נאבקים על דמותה של החברה הישראלית [...] על הסיבה שבגללה אנחנו בארץ".

ניתן לסכם את התחושות הקשות המתעוררות לאחרונה בעזרת דבריה של נורית גרץ בראיון לעיתון "ידיעות אחרונות":

היום אני הצד הדפוק בתרבות הזאת, אבל אין לי על מי להטיל אשמה. את הילדים המזרחיים הקרינו ברנטגן כדי לרפא אותם מגזזת, גם אותי הקרינו [...] את ההורים שלהם ריססו בדי.די.טי. וגם את ההורים שלי [...] את העבר

שלהם מחקו וגם את העבר שלי. השירים ששרנו, החלומות על כך שאפשר לבנות אדם אחר וחברה אחרת ומייד. כל הדברים שגדלתי עליהם, זה משהו שנמחק לגמרי. ההבדל הוא שהמזרחיים, למשל, וזו רק דוגמא אחת, בונים מזה סיפור דגל שמאחד אותם ונותן להם עתיד, טעם ומטרה לכוון אליה חיצים. אצלי כל הפרטים הללו נותרו מיקריים וסתמיים. לא נרקמו לסיפור משמעותי, בלי נחמה ובלי מטרה (פז, 2004).

אף על פי כן, מוקדם עדיין להספיד את האשכנזים כקבוצה נידחת, שולית או מודרת. בכל הנוגע לייצוג תקשורתי של בני הקבוצה אפשר בהחלט לטעון כי ההיפך הוא הנכון. אברהם, פירסט, ואלפנט־לפלר (2004) מצאו שהגבר היהודי, החילוני, הוותיק ובעיקר האשכנזי הוא המיוצג ביותר בשידורי הטלוויזיה המסחרית (קרי ערוצים 10 ו־2) בשעות ה'פריים־טיים', בין אלו תכניות אירוח, סאטירה, חדשות, תכניות אקטואליה, שעשועונים או סדרות דרמטיות. על המרקע המסחרי הישראלי קיימת נוכחות מרשימה של קבוצה דומיננטית זו. למותר לציין כי "במקביל לדומיננטיות זו קיימת הכחדה סמלית והדרה ברורה של קבוצות אחרות: ערבים, חרדים ועולים. נוסף לכך, קיימות קבוצות שניתן לאתר אותן על המרקע, אך הן עדיין סובלות מתת ייצוג והן: דתיים לאומיים, נשים ומזרחיים [...] חברי קבוצות הרוב, הזוכים להופיע יותר במהדורות החדשות ובתוכניות אקטואליה ותחקיר, מופיעים בהקשר חיובי הרבה יותר מזה שזוכים לו חברי קבוצות המיעוט" (שם, עמ' 30–31). במלים אחרות, לכל הפחות בהקשר התקשורתי, קריאות הנהי וההספדים השונים, שהדים מהם הובאו לעיל, נובעים בעיקרם מתוך תחושות סובייקטיביות של משמיעיהם, אך אינם זוכים לתימוכין אמפיריים.

"הארץ" כערוץ התקשורת של המרחבון ה'צפוני'

עיתון "הארץ" נתפס ומוצג הן על ידי עובדיו והן על ידי חוקרים כערוץ תקשורת, המיוצר על ידי קבוצה חברתית מתוחמת היטב ועבורה: אלו בעלי השכלה גבוהה, מבוססים כלכלית, יהודים ממוצא אשכנזי ולרוב גם בעלי אוריינטציה 'שמאלנית' בהקשר של הסכסוך היהודי־ערבי וניאו־ליברלים בהקשר הכלכלי. לא לחינם רואים בעיתון פורום פנימי לשם החלפת דיעות ועמדות בקרב חברי האליטות הפוליטית, הכלכלית והאינטלקטואלית בינן לבין עצמן. ניתן, אפוא, לראות בעיתון כבמה המרכזית והעיקרית של ה'צפונים' בה מתרחש המֶרְחָבוֹן הציבורי שלהם. המושג sphericule (ובתרגום עברי: מֶרְחָבוֹן [ליבס, פרי וגרבלסקי, 1996]) הוטבע על ידי Gitlin (1998), שטען שהמטפורה "המרחב הציבורי" מאת Habermas (1989) משמעה קיומו של מרחב יחיד ואחיד. אולם, במדינות רבות מתרחשים תהליכים של פיצול ונסיגה של האזרחים מן המרחב הציבורי אל עבר מרחבונים, שבהם הם יכולים לחוש ביטחון ושייכות אמיתית.

כך גם בישראל. מאז שנות השמונים של המאה העשרים מתרחשים תהליכים המעידים על היחלשות האוריינטציה של כור ההיתוך, שבעקבותיהם התרחשה ועדיין מתרחשת דינאמיקה של שינויים בתקשורת ההמונים, לפיה המבנה של תקשורת ההמונים נעשה סקטוריאלי. שנער (2000) טוען שאמצעי תקשורת מקומיים ומגזריים מתפתחים במיוחד בעשור השנים האחרון, ומרמזים על "היווצרות 'מרחב ציבורי' ישראלי חדש־ישן, בו מתחיל להתהוות מעין 'פלורליזם עוברי'. [... זהו] מרחב המאופיין בסקטוריאליות מחודשת, רב־תרבותית באופיה" (עמ' 291). במרחבונים אלו, שבניגוד למרחב הציבורי אינם מונוליתיים ואינם מזוהים עם המכלול הלאומי, בני קבוצה מסויימת מתכתבים עם עצמם, על אודות עצמם ובעבור עצמם. חוקרים רבים נקטו במושג "מרחבון" כדי לציין זירות של קבוצות חלשות (קמה, 1998); בהקשר הנוכחי אני מבקש לעשות שימוש בו דווקא בהקשר של הקבוצה החזקה.

כספי ולימור (1992) מציינים, כי "הארץ" הינו

> *[היומון] בעל המעמד היוקרתי ביותר [...] הדימוי האליטיסטי של העתון נרכש הן בזכות הסטנדרטים העתונאיים הגבוהים שלו והן בזכות פרופיל הקוראים שלו. [...] במידה רבה הוא מעין עתון פנימי של האליטות במגזרים שונים בחברה הישראלית. מעמדו המיוחד של "הארץ" בחברה הישראלית נובע אפוא מיכולתו לשמש כלי תיווך לא רק בין הציבור הרחב לבין השלטון, אלא גם – ואולי בעיקר – בין האליטות השונות – הפוליטית, הכלכלית והחברתית (עמ' 54-55).*

בן עמי (1988) מחזק את ה'צפוניות' של "הארץ" ומקשר בין מאפייניו של עיתון – תוכנו, מבנהו הגרפי, הטיפוגרפי והמילולי, הגישה העיתונאית של יוצריו, מחירו וכדומה – לבין ההון התרבותי הנדרש לצריכתו. הוא מדגיש כי מאפיינים אלו בהקשר של "הארץ" הינם אליטיסטיים, ומחייבים כשרים קוגניטיביים, הון תרבותי והון כלכלי, שאינם מצויים בקרב צרכני היומונים הפופולאריים (קרי העממיים). בן עמי ממשיך וטוען כי קיים היזון חוזר ומעגליות ביוקרה המוקנית והמיוחסת לעיתון רציני, אמין ואחראי, כמו־גם לצרכניו. מכלול התופעות הללו מדיר בפועל אוכלוסיות מסויימות ומונע מהן בעקיפין גישה לעיתון, ובכך שב ומחזק את הבידוליות המעמדית שלו ושל צרכניו. לשון אחר, הסטאטוס המוקנה לעיתון (כשל 'תרבות גבוהה') מיוחס גם לקוראיו ('מעמד גבוה'), ולהיפך.

מעניין להוסיף כי טיעונים תיאורטיים ומימצאים אמפיריים אלו מהדהדים בתודעה הציבורית וזוכים לגושפנקא גם על ידי המערכת המשפטית, המכירה בעיתון כמרחבון הציבורי של האליטות בישראל. לראיה, שופט בית המשפט השלום בירושלים, נעם סולברג, קבע בפסיקתו כי קוראי "הארץ" הינם "נמעני הפרסום" בהקשר של כתבה על מינוי בכירים ברשת השידור, דהיינו, מקבלי ההחלטות הם קהל היעד של העיתון (יועז, 2004).

כאמור, אנשי המקצוע העובדים בעיתון אף הם נוטים לראות בו ביטאון מרחבוני 'צפוני'. לדוגמא, אהוד אשרי (2004) כותב בביקורת על תוכנית טלוויזיה מסויימת כי היא עשויה לעורר תגובות מצופיה כדלקמן: "צופה שמאלני יזדעזע ממה שמעוללים בשמו לילדים חפים מפשע וישלח מכתב מיוסר ל'הארץ'" (עמ' א'12).

בכנס "'הארץ': דיוקן של עיתון" (אוניברסיטת תל אביב: 11-12 במאי, 2003) נטלו חלק חוקרים מתחומי־דעת מגוונים ביניהם מזרחים וערבים, שיצאו חוצץ נגד העיתון ונגד התייחסותו ההיסטורית והעכשווית ל'לא־צפונים' (פלסטינים, ערביי־ישראל, תושבי הפריפריה והמרוקאים). אבי פיקאר, למשל, טען כי "הארץ" נוקט ונקט בשיח קולוניאליסטי, שהֶנְגִיד בין "בני התרבות" לבין ה"ילידים". דניאל גוטוויין אמר כי "הארץ" מגדיר את עצמו כ"עיתון לאנשים החושבים" תוך עימות עם קוראי העיתונות הפופולארית שהם, על דרך השלילה, אינם חושבים. "הארץ" הוא כנראה באמת "המקומון של המימסד הישראלי": הוא הבמה של אנשי המימסד ושל האליטות הפרופסיונאליות. אך, יחד עם זאת, מצטיירת תמונה דואלית ופרדוכסלית לפיה, למרות הטענה האחרונה, מאז 1977 "הארץ" מהווה חוד החנית של קריאת התיגר המתמשכת נגד השלטון והמימסד, משום שהם נמצאים בידי ה'ימין'. כלומר, טוען גוטוויין, "הארץ" מאפשר פתחון־פה לאלו שעדיין ממוקמים בקצוות העליונים של החברה הישראלית, אולם בה־בעת חשים איום מהותי על ההגמוניה שלהם בעיקר מצד המגזר הפוליטי המייצג את ה'אליטות החדשות', הבועטות בערכיה של השכבה הדומיננטית. לסיכום, עמוס שוקן, המו"ל של העיתון, קרא ממקום מושבו באולם: "זהו עיתון של האליטות. הבמה של האליטות. [...] אליטה איננה דבר מגונה. [...] מה שחשוב זה שהאנשים המשפיעים במדינה יקראו את העיתון."

"הארץ" הוא אמצעי התקשורת הישראלי – למעט אתרי החדשות באינטרנט ותוכניות הרדיו בהשתתפות המאזינים (כתריאל, 1999) – המעניק לצרכניו את הבמה הנרחבת ביותר להבעת קולותיהם. בשנים האחרונות מוקדש עמוד שלם בכל מהדורה של יום חול לפרסום מאמרים ארוכים־יחסית ומכתבים קצרים, שאינם פרי עבודתם של פרופסיונאלים ממערכת העיתון. השילוב של כלל המרכיבים האלו הופך את "הארץ" לאתר מרתק ורלבנטי במיוחד לבחינה של שאלות המחקר, כפי שתוצגנה בהמשך.

מדורי מכתבים למערכת: תכלית, תכנים וכותבים

מכתבים למערכת הם אחד הרכיבים של השיח המתנהל במרחב הציבורי; ומן הסתם מהווים את אחד ההתגלמויות המובהקות של "כיכר השוק" בעידן הנוכחי (Hill, 1981). מדורי המכתבים למערכת – לפחות באופן עקרוני – נגישים לכל אחד ואחת, וזאת בניגוד לכל שאר הפורומים שבהם מתנהל השיח הציבורי. ובכך,

הם מגלמים את ההבטחה הברורה ביותר של הדימוי הדמוקרטי של התקשורת. המכתבים מאפשרים לאזרחים 'פשוטים', שבאופן שגרתי הינם סמויים־מן־העין, להיחשף וליטול חלק פעיל בשיח הציבורי (Hall *et al.*, 1978). באחד המחקרים הראשונים שנעשו בתחום, הוגדרו המכתבים למערכת כממלאים תפקיד פסיכולוגי של "שסתום בטיחות" (safety valve), המאפשר לאזרחים לשחרר לחצים ולאוורר את תחושותיהם ודיעותיהם ברבים (Foster & Friedrich, 1937 [מצוטטים אצל Buell, 1975]). הכותבים יכולים להעלות כל נושא שהוא, בין אם הוא אקטואלי ורלבנטי לרבים ובין אם לאו; הן מתוך התייחסות לאירוע כלשהו, לכתבה בעיתון או למכתב קודם והן ללא עיגון בהֶקשר כלשהו. אין הם מקבלים כל תגמול מוחשי עבור טירחתם והשקעתם, מלבד סיפוק ואולי תגמול סמלי בעבור הכניסה לתודעה הציבורית, ולו רק לרגע חולף. המכתבים עצמם מפורסמים לאלתר, חשופים לעיני כל ואף נקראים בשקיקה (Lindlof, 1996).

היבט חיוני נוסף של המכתבים למערכת הוא האופי הדיאלוגי שלהם, הנובע מכך שחלקם מתייחסים לכתבות/מאמרים/מכתבים קודמים וחלקם מעודדים התייחסויות אליהם. במלים אחרות, המכתבים למערכת מתייחדים בדרגה גבוהה־יחסית של אינטרטקסטואליות מפורשת או משתמעת עם חומרים מפורסמים אחרים (Morrison & Love, 1996). לשון אחר, רוב רובם של המכתבים נוצרים בתוך הֶקשרים טקסטואליים, פוליטיים וסוציולוגיים מוגדרים. המכתבים למערכת הינם, אפוא, חילופי דיעות מובָנים, המהווים חלק מרכזי בעיצוב ובהבניית דעת הקהל (Hall *et al.*, 1978).

למרות חשיבותם וחיוניותם לחברה האזרחית ותרומתם המוכרת לשיח במרחב הציבורי, מדורי המכתבים למערכת לא זכו, משום מה, לעדנה בחקר התקשורת: מחקרים ספורים בלבד הוקדשו לבחינתם בזירות תקשורתיות שונות. יתר על כן, חלק הארי של המחקרים בחן מדגמים מצומצמים של מדורים במיוחד בעיתונים מקומיים ובעיקר תוך התמקדות בסוגיה מסויימת (Perrin, 2002). ככל הידוע לי, בישראל המחקר הנוכחי הוא הראשון הבוחן מדור זה. הספרות המחקרית בהקשר זה הינה, כאמור, מצומצמת ביותר, אולם מאפשרת להתוודע להיבט זה של העיתונות המודפסת[8] הן מן הפן היצרני (מיהם הכותבים? מה מניע אותם? וכדומה) והן כחלק משדה ההתרחשות של דעת קהל והבנייתה.

חקר המכתבים למערכת מאפשר התבוננות בתרומתם של האזרחים ה'פשוטים' – אלו שאינם פוליטיקאים או עיתונאים – לשיח במרחב הציבורי. אכן, מדורי מכתבים למערכת מאפשרים לעמוד על הלכי הרוחות בקרב אזרחי המדינה בכלל וקוראי העיתון בפרט. בחינה של המכתבים היא מעין סקר דעת־קהל בזעיר־אנפין. אולם זהו סקר בלתי־פולשָני, שאיננו עורך מניפולציה כלשהי על מושאיו: Lindlof (1996) מכנה אותם "unobtrusive qualitative measure" (עמ' 154). בעזרת המכתבים

ניתן ללמוד על אקלים הדיעות הרווח בזירה חברתית/תרבותית מסויימת, משום שהם תוצר־לוואי של החיים האזרחיים השגרתיים (Perrin, 2002). חשוב לשוב ולהדגיש כי אין הכוונה בהכרח לדעת־הקהל הכלל־לאומית, אלא לזו הנוצרת בקרב המגזר שאליו מתכוונן העיתון. זאת ועוד, ה'שיחה' הזו מתנהלת 'בין שווים' במיצובם בהיראַרכיה של יחסי הכוחות הפוליטיים והתרבותיים: כותבי המכתבים, הפרופסיונלים והקוראים מחזיקים רובם־ככולם במערך דומה או זהה של אינטרסים ונושאי־עניין, והינם בעלי רמה דומה של השכלה. בכך, כל הגורמים הללו מבטאים קהילה (Hall *et al.*, 1978).

גם אם ברור, כי לא כל המכתבים הנשלחים למערכת העיתון מפורסמים, וגם אלו הזוכים לפרסום עוברים שכתוב, עריכה וצמצום – הרי שהמחקר בתחום זה מראה, כי תפקידו של העורך כשומר־הסף איננו מטֶה באורח משמעותי את הפרסום לכיוון כלשהו. נמצא במחקרים רבים־יחסית, כי המכתבים המפורסמים משקפים את המימדים הכלליים של דעת הקהל, אולם תוך נטייה מעט שמרנית (Hill, 1981; Saks & Ostrom, 1973; Sigelman & Walkosz, 1992). אם כן, אין מקום להניח כי המכתבים המפורסמים שונים באופן מובהק – למשל, מבחינה תוכנית, אידיאולוגית ו/או סוציו־דמוגרפית – מן המכתבים שנפסלו. ממצאיהם של Richardson ו־Franklin (2003) מחזקים זאת בטענה שאמנם עורכי העיתון משמשים שומרי־סף, אך האינסטינקטים המקצועיים שלהם מנתבים אותם לקראת פרסום של יריעה רחבה ככל האפשר של השקפות ועמדות. בכל מקרה, בעיתונות בעלת רמה פרופסיונאלית גבוהה לא קיימת תופעה של יצירה "יש מאין" של מכתבים ו/או של עמדות.

כפי שנראה בהמשך, מערכות העיתונים אינן נוטות לשתף את הציבור בהחלטותיהן הסינוניות לגבי אלו מכתבים יזכו לפרסום ואלו לאו. אך, על בסיס הספרות סביר לשער שלא מופעלת צנזורה־לכאורה או הטייה שיטתית ומודעת של נושאים מסויימים או של כותבים כלשהם. בנוסף, קיימת טענה בספרות לפיה עורכי המדורים והעיתונים נעזרים במכתבים כדי לעורר סוגיות מסויימות לסדר היום הציבורי (Morrison & Love, 1996).

בשנות השישים והשבעים של המאה עשרים רווחה האמונה, כי כותבי המכתבים למערכת הם בבחינת 'זן' חריג ויוצא־דופן של קוראים. התפיסה הרווחת בקרב חוקרים והדיוטות היתה כי הכותבים, המהווים מיעוט זניח – שלא לומר אֶקסצֶנטרי – אינם מייצגים את 'האדם מן הרחוב'. לפיכך, לא נטו לראות במדורים הללו כמשקפים את דעת הקהל ה'ממוצעת', אלא את דעתם של יחידים. אולם, בעשורים האחרונים – בעקבות מספר מחקרים (Buell, 1975; Hill, 1981) – נוטים לראות בכותבים כאילו היו 'אנשים מן הישוב' גרידא; קרי אינם שונים במובהק מן 'הקורא הממוצע' של העיתון שאליו הם כותבים. לשון אחר, קיים דמיון מעמדי ותרבותי רב למדי בין הכותבים לבין נמעניהם. יחד עם זאת, Buell (1975) מצא שכתיבת המכתבים מאפיינת במיוחד אנשים בעלי מעורבות ואכפתיות פוליטיות עמוקות:

כתיבת המכתבים איננה אלא פן נוסף של פעילותם הציבורית.

לסיכום, למרות המחסור הבוטה במחקרים על מכתבים למערכות עיתונים, חוקרים שבחנו תופעה זו נוטים להסכים, כי ניתן לעמוד בעזרת המכתבים על רחשי־הלב של הציבור ללא התערבות חיצונית (Morrison & Love, 1996). Perrin (2002) מוסיף, שהם מאפשרים להתוודע בקלות־יחסית ל"תרבות הפוליטית" הרווחת במקום ובזמן מסויימים.

על אף כל זאת, נמצא שהמכתבים למערכת אינם מהווים במה יעילה לדיאלוג המוליך לפעולה. בספרות המחקרית נמצא, כי האווירה הסמויה השלטת במכתבים היא של חוסר אונים: אמנם מועלים לדיון נושאים כבדי־משקל שחשיבותם מדרגה ראשונה, אך הם אינם מוליכים למציאת פתרון מעשי, כגון התארגנות חברתית ופעילות לקראת שינוי המציאות הפוליטית. באופן כללי ניתן לומר, אפוא, כי כותבי המכתבים למערכת חשים חלשים וחסרי יכולת ביצועית אמיתית (Sotillo & Starace-Nastasi, 1999). Stojšin (1996) מרחיקה צעד נוסף בביקורת על היומרה הדיאלוגית של המכתבים: טקסטים אלו אינם למעשה אלא תקשורת חד־סטרית, ואינם יכולים – אלא במובן השטחי – להיות דיאלוגים (או מימוש של שאיפה להיות כאלו). ומכאן נובע, כי המכתבים נותרים בבחינת חיזוק של דעת הכותב גרידא, ולא פתיחה של שרשרת של פעילות מבצעית.

בעזרת התבוננות מעמיקה במדור המכתבים למערכת עיתון "הארץ" קיוויתי להתוודע לשיח הפנימי המתקיים בקרב ה'צפונים' בישראל. מטרת המחקר הנוכחי הינה ניסיון לעמוד על ההתמודדות של חברי קבוצה זו עם הבקיעים הנוצרים במעמדם ההגמוני: בין שהיא ממומשת במאבק על תיחום ועל דומיננטיות ובין שהיא באה לידי ביטוי בקבלת השינויים ההיסטוריים והסתגלות אליהם. שיערתי כי "הארץ" יהווה פורום לחיזוק הלכידות של האליטות, תוך כדי ביצוע תהליכים של כינון זהות מובחנת ונפרדת מן הציבוריות הישראלית, ובמיוחד לנוכח הקבוצות של הלא־אליטות. במלים אחרות, ביקשתי להתחקות אחר הבניית in-group תוך כדי הבחנתו מן ה־out-group.

שאלות המחקר

1. מהו הפרופיל הסוציו־דמוגרפי של כותבי המכתבים למערכת "הארץ"? האם ניתן לתחום אותם בעזרת משתנים סוציו־דמוגרפיים, ולהגדיר אותם כנמנים על קבוצת ה'צפונים'? האמנם הכותבים נמנים על המגזרים החזקים בחברה הישראלית, הניתנים להגדרה לפי מדדים של מוצא, מיגדר, מעמד מקצועי וכדומה?

2. האם כותבי המכתבים מְתַחמים את קבוצת ההתייחסות החברתית שלהם

(in-group)? מי מוגדרים כחברים בקבוצה זו? מי מוגדרים כ'אחרים' (out-group)? במלים אחרות, האם וכיצד מַבנים הכותבים את קבוצת ההתייחסות שלהם בעזרת תחבולות רטוריות? האם וכיצד מכוננים הכותבים את קבוצת ה'אחרים'?

3. האם ניתן להצביע על מגמות של מאבק על ההגמוניה 'הצפונית'? האם ישנה היענות לאיתגור עליה? האם יש תחושה של איום מצד 'האליטות החדשות'? האם מתרחש תהליך של ביצור יתרונות סגוליים־לכאורה לנוכח הכרסום בהגמוניה? האם עולה תחושה של קרב־מאסף או של ביטחון בעמדת העליונות הבלתי־ניתנת־לערעור? האם בכלל זו סוגיה העולה לדיון מפורש או מובלע במסגרת השיח של מדור המכתבים למערכת?

מתודולוגיה

המחקר נערך בעזרת שתי שיטות ניתוח טקסטואלי[9]: ניתוח תוכן כמותי וניתוח תוכן איכותני.

ניתוח תוכן כמותי

מדגם

ניתוח תוכן כמותי נערך על כלל (N=1,155) המכתבים למערכת "הארץ", שפורסמו בימי חול במהלך ששת החודשים הראשונים של שנת 2003; וליתר דיוק, בין 17 בינואר לבין 17 ביולי. נבחרו רק מדורים שפורסמו בימי חול משום שהמכתבים המפורסמים במוספים השונים (כגון: "ספרות" ו"מוסף הארץ") מתייחסים כמעט תמיד רק לכתבות ו/או מכתבים קודמים שפורסמו במוסף עצמו, ובאופן כללי אינם מאזכרים אירועי דיומא ולא נכתבו באופן 'ספונטאני'. למעשה, שלב זה של הניתוח בוצע רק על כותבי המכתבים (N=1,181). היות שחלק מן המכתבים נכתבו על ידי יותר מכותב אחד, הניתוח של המשתנים הסוציו־דמוגרפיים בוצע על כל כותב בנפרד. משום כך, יש מספר גדול יותר של כותבים מאשר מספר המכתבים.

לצורך הניתוח הוכן ספר קידוד, שכלל את המשתנים הסוציו־דמוגרפיים של הכותבים לפי הפירוט הבא:

- מוצא (עדה או לאום).
- מין.
- מקום מגורים.
- דתיות.
- תואר (בעיקר אקדמי או צבאי).
- גיל או שכבת גיל.
- משלח יד/מקצוע.
- תפקיד, כגון: מועמד בבחירות, חבר מועצה ציבורית, נבחר ציבור, יו"ר ועד מקצועי, חבר/פעיל בעמותה וכו'.

אופן הניתוח

המשתנים הללו ניתנים לאבחון בעזרת סממנים מוצהרים או מובלעים. סממנים מוצהרים הם 'כלי העבודה'[10] המשותפים לבני החברה הישראלית/יהודית בעת הנוכחית. ביניהם ניתן למנות את הידע המשותף לגבי השיוך של שמות משפחה לעדות מסויימות, ואת השיוך של שמות פרטיים למיגדרים מסויימים (וייטמן, 1988; טורי, 1988). לדוגמא: דוד גליקסברג (מכתב מתאריך 22.6.03) הוא זכר אשכנזי; יצחק בוכובזה (1.7.03) הוא זכר מזרחי; ענת שקולניקוב (27.1.03) היא נקבה אשכנזיה; וכן הלאה. סממנים מוצהרים נוספים נמסרים במידע הרשום בשורת הזיהוי של הכותב (by-line): מקום מגורים, תפקיד, מקצוע ו/או תואר וכדומה. סממנים מובלעים הם כאלו שחייבו קריאה של המכתבים עצמם, והיו בבחינת מידע הנמסר בטקסט גופו. במלים אחרות, נעשה ניסיון לשרטט את הפרופיל של הכותבים בעזרת היגדים וביטויים בגוף המכתב או רמזים תוך־טקסטואליים. לדוגמא, מכתב מ־11.5.03 נפתח במילים: "כניצולת גטו ביאליסטוק".

חלק מן הכותבים לא איפשרו סיווג, משום שהמידע היה אמביוולנטי ו'כלי העבודה' שלי לא איפשרו זיהוי (למשל, השם הפרטי **שולי** שאיננו מלמד על מין, או שם המשפחה **אראל** שאיננו מלמד על מוצא). כותבים אחרים לא איפשרו סיווג סוציו־דמוגרפי משום שלא הזדהו ולא סיפקו כל רמז. אי הזדהות בעזרת מאפיין סוציו־דמוגרפי עשויה לנבוע מן הסיבות הבאות:

1. תחושה שאין הדבר נחוץ במסגרת של מכתבים למערכת.
2. ייתכן ובין אלו הבלתי־מזדהים ישנם התופסים את השתייכותם הקיבוצית ואת זהותם האישית כ'שקופות', דהיינו – 'ניטראליות'. כלומר, יש מקום להניח שהבלתי־מזדהים תופסים את עצמם כנימנים על בני הרוב הדומיננטי, שסימונו איננו נחוץ, חיוני או הכרחי.

ניתוח תוכן איכותני

ניתוח התוכן האיכותני של המכתבים כלל מספר היבטים:

1. **נושא המכתב**

הניתוח התֵימַטי של נושאי המכתבים לא בוצע על פי מערכת סיווג מוקדמת ומוכנה־מראש, אלא נתתי לנושאים לעלות/להיווצר 'באופן טבעי' מתוך המכתבים עצמם; וזאת בדומה למדוּוָח אצל Berg (1997). בחלק מן המכתבים היה דיון במספר נושאים שונים. נרשמו, לכל היותר, שני הנושאים העיקריים. לאחר קביעת הנושא העיקרי ומוקד הדיון של המכתב, קובצו נושאים קרובים מבחינה תימטית/רעיונית תחת קטגוריית־על משותפת.

2. **קבוצת ההתייחסות:**

א) בשם מי מתבטא הכותב: מי מוגדר כ'אנחנו'? בשלב זה נבדקו כיצד מַבְנים הכותבים את גבולותיה המוחשיים והסמליים של קבוצת ההתייחסות שלהם. הניתוח נעשה בעיקר תוך התמקדות בשימוש במילות־גוף ראשון רבים, המסמנות את זהותו הקיבוצית של הכותב.

ב) מי 'הם'? מי מוגדר כ'אחרים'? בדומה לשלב הקודם, גם כאן הניתוח נעשה בעיקר תוך התמקדות בשימוש במילות־גוף שלישי יחיד או רבים.

מימצאים

מניתוח התוכן הכמותי עלו המימצאים העיקריים הבאים:

פרופיל סוציו־דמוגרפי

שתי הערות מקדימות: ראשית, חלק מן המשתנים הסוציו־דמוגרפיים שנבדקו (גיל, דתיות וכו') אינם באים לידי ביטוי להלן, מכיוון שמספר המזדהים היה נמוך מכדי לאפשר שירטוט של מגמה ברורה. שנית, מספר הכותבים שאינם מזדהים כלל – דהיינו, שמכתבם נחתם בביטוי "השם שמור במערכת" – עמד על שלושה בלבד, שהוא שיעור אפסי וזניח של כתיבה אנונימית (במיוחד בהשוואה לנתונים של Saks & Ostrom [1973]).

מין. מכתבים למערכת "הארץ" נכתבים בעיקר על ידי זכרים: מתוך 1,155 כותבים שמינם ידוע (המהווים 98% מכלל הכותבים), 82% הינם זכרים. היות שלפי השנתון הסטטיסטי לישראל (לשכה מרכזית לסטטיסטיקה [להלן: למ"ס], 2002) חלקן של הנקבות עומד על 51% מכלל תושבי ישראל, ניתן ללמוד כי הן כותבות למערכת בשיעור נמוך בכשני־שלישים משיעורן באוכלוסייה. אפשר להסיק, אפוא, כי הדפוס הפטריארכאלי הרווח להדיר נשים מן המרחב הציבורי בכלל וממוקדי כוח פוליטיים בפרט מופנם בקרב הנשים עצמן. נשים אינן נוטלות לעצמן את החירות להשתתף באופן פעיל בדיונים פומביים/ציבוריים. יחד עם זאת, ניתן להצביע על הבחנה במידת ההפנמה של הדרה עצמית זו בקרב הנשים על פי השתייכותן הלאומית: בעוד שנשים יהודיות מהוות כ־18% מכלל הכותבים המזוהים, מקרב הערבים רק 9% (שתי כותבות) הן נשים.

מוצא. מרבית הכותבים הם יהודים־אשכנזים. מקרב 1,154 תושבי ישראל[11] הניתנים לזיהוי המוצא העדתי וההשתייכות הלאומית לפי שם משפחה, 645 הם יהודים הניתנים לזיהוי עדתי: 81% מהם אשכנזים, 19% מזרחים. נתוני הלמ"ס (2002) מצביעים על התפלגות שונה במובהק, שלפיה 45% מיהודי ישראל הם ילידי הארץ שאביהם יליד אירופה/אמריקה וכאלו שנולדו באחד מן הגושים הללו לעומת 11% שאביהם יליד אסיה/אפריקה וכאלו שנולדו ביבשות הללו[12]. כלומר, המזרחים

מהווים כרבע מכלל הכותבים לעומת שיעורם באוכלוסיית המדינה. 23 (כ־2%) כותבים ניתנים לזיהוי כערבים או כדרוזים. כלומר, הערבים/דרוזים כותבים למדור בשיעור העומד על כעשירית משיעורם באוכלוסייה (שהינו 19%).

תואר. למרות השיעור הנמוך למדי של המזדהים בתואר (כ־13% מכלל הכותבים), ניתן ללמוד על מגמה של השתייכות הכותבים לאליטות: 155 כותבים (המהווים 97% מן הכותבים המזוהים) הינם דוקטורים או פרופסורים, 4 הם קצינים בכירים בצה"ל. השימוש בתואר האקדמי איננו נובע בהכרח או מתחייב מנושא המכתב, אלא יותר בא ללמד על מיצובו הסוציו־דמוגרפי של הכותב. בנוסף, השימוש בתואר מקנה משנה־תוקף לדברי הכותב; כאילו התואר האקדמי נותן חותָם של אמת, צדק ו/או דיוק לדבריו.

מקצוע. המיצוב של רוב המקצועות הוא בראש ההיררכיה מבחינת יוקרה, הכנסה וכו'. כלומר, יש כאן אישוש נוסף להנחה, כי הכותבים נמנים על האליטות בחברה הישראלית. מתוך 335 כותבים שמקצועם או משלח־ידם ידוע (30% מקרב כלל הכותבים), כמעט שליש (27%) הינם מרצים במוסדות ללימודים גבוהים, 14% עורכי־דין, 6% הם רופאים ושיעור דומה של אדריכלים, מהנדסים ואינג'ינרים. ניתן לראות תופעה מעניינת של נבחרי־ציבור (6% מהכותבים המזוהים במקצועם הם שרים או חברי־כנסת מכהנים או לשעבר), התופסים את המדור כפורום לביטוי עמדותיהם ברבים. התופעה מעניינת משום שהרי עבורם קיימים ערוצים מובָנים להשמעת קולם במרחב הציבורי. הם גם יכולים להיעזר בעיתונאים ובעמודי החדשות, ולכן הפְּניה לציבור דרך המכתב היא תמוהה־משהו. ייתכן גם וקיימת כאן הטייה מערכתית מכוּונת להשמיע את דבריהם של בעלי ההשפעה במערכת הפוליטית, כפי שטוענים Hall ושותפיו (1978). לבסוף, ראוי לציין את שיעורם הרב־יחסית (6%) של הדוברים המקצוענים הכותבים בשם חברה, ארגון או מוסד ממלכתי. אלו כותבים תמיד בתגובה למכתב קודם ו/או לכתבה שפורסמה בעיתון.

תפקידים מקצועיים. פילוח זה נועד לבחון את תפקידיו של הכותב שאינם קשורים בהכרח למקצועו או מקור פרנסתו, ובחלקם הינם וולונטאריים. 203 (18% מכלל הכותבים) כותבי מכתבים הזדהו בתפקיד מקצועי כלשהו. 20% מהם הינם מנהלי עמותות ומוסדות וארגונים ציבוריים מגוונים. עובדה זו יכולה ללמד על הצורך להגיב בשם המוסד אותו הם מנהלים ולייצג אותו בציבור. אפשר למצוא כאן גם אישוש לטענה, כי כותבי המכתבים נמנים על מה שמכונה "הפקידות הגבוהה" (כספי ולימור, 1992): מסתבר, כי שתי קבוצות של תפקידים – מנהל/יו"ר איגוד מקצועי (בעיקר, ארגוני עובדים) או עמותה (11%) ופעיל בארגון ציבורי/עמותה (17%) – שכיחות במיוחד בקרב הכותבים. בשונה מן הנציגים של המוסדות

האחרים, כותבים אלו ממלאים תפקידים בגופים וולונטאריים בין בהתנדבות ובין בשכר. כזכור, נטען בספרות, כי הכתיבה למערכת מהווה פן אחד בפעילות הפוליטית והציבורית של אנשים מסויימים. אזרחים אלו הממלאים תפקידים בעמותות ובארגונים מוסיפים, אם כן, נדבך נוסף למעורבות האכפתית שלהם בחברה האזרחית. כמו־כן, 6% הם מנהלי מוסדות מדעיים ומוסדות למחקר מדעי, 5% הם קצינים (בשירות פעיל או במילואים) ו־4% הם חברי מועצות ערים.

לסיכום, המיצוב של רוב המקצועות והתפקידים של הכותבים הוא בראש המידרג מבחינת יוקרה, הכנסה וכו'. כלומר, מבין הכותבים המצהירים על מקצועם ותפקידם ניכר שיעור רב של בעלי מקצועות יוקרתיים ותפקידים בכירים, הממקמים אותם באליטות.

מקום ישוב. טבלה מספר 1 מלמדת על כך שאין קשר בין מספר הכותבים במקום ישוב כלשהו לבין מספר התושבים המתגוררים בו: בין כותבי המכתבים יש ייצוג־יתר של תושבי ישובים מבוססים כלכלית **(מסומנים באות מודגשת)** וייצוג־חסר של תושבי ישובים, הנמצאים בשולי המערכת החברתית־כלכלית *(מסומנים באות נטויה)*. למשל: סביון מול אשקלון; עומר ורמת־אפעל לעומת חולון. התופעה מקבלת משנה תוקף כאשר משווים את שיעור הכותבים מתוך הישובים הללו עם שיעורם באוכלוסיה הכללית.

תושבי הערים הגדולות הם הפעילים ביותר בכתיבת מכתבים למערכת. ההסבר העיקרי לתופעה זו נעוץ בכך שרוב הנמנים על בעלי התפקידים המרכזיים במשק הישראלי (בתחומי הכלכלה, הפוליטיקה, האקדמיה, האמנות וכו') מתגוררים בתל אביב וירושלים (אברהם, 2001). למרות שירושלים מדורגת נמוך מבחינה סוציו־אקונומית, עיר הבירה מיוצגת הרבה משום חלקם הגדול של אנשי שלטון ו'פקידים גבוהים' למיניהם בה.

מעניין שהמתנחלים משתתפים פחות משיעורם באוכלוסיה: אולי אינם רואים ב"הארץ" את הבמה הציבורית הראויה להבעת דיעותיהם עקב דימויו ה'שמאלני'. אבל, עדיין ניתן לטעון כי 50% הינו שיעור גבוה.

לסיכום סעיף זה ניתן לראות, כצפוי, שהכותב ה'ממוצע' נמנה על המגזרים החזקים בחברה הישראלית, ואילו שיעורם של בני הקבוצות המוחלשות נמוך בבירור. קיים חוסר איזון ניכר ביותר בין השתתפות של כותבים הנמנים על האליטות לבין אלו הנמצאים בשולי המערכת החברתית־כלכלית מכל הבחינות: מין, עדה, לאום, מקום ישוב ומקצוע. נסכם ונאמר, כי במידה רבה של אישוש נמצא ש"הארץ" הינו ביטאון מרחבוני של קבוצה חברתית, המתוחמת באמצעות גבולות סוציו־דמוגרפיים ברורים למדי. מסקנה זו נותנת משנה־תוקף לטענה המקובלת, כי העיתון מהווה במה להתכתבות פנימית של חברי האליטות בינם לבין עצמם.

טבלה 1: התפלגות הכותבים לפי מקום מגורים[13]

שם הישוב	מספר הכותבים	אחוז מהידועים	אחוז מכלל התושבים היהודים בארץ (למ"ס, 2002)	מספר תושבי הישוב (למ"ס, 2002)	דירוג סוציו-אקונומי של מקום הישוב[14] (למ"ס, 2004)
אשדוד	*1*	*<1*	*3*	*187,500*	*4*
בת ים	1		2	133,900	6
בני ברק	*1*		*3*	*138,900*	*2*
אשקלון	*2*		*2*	*103,200*	*4*
סביון	**2**			**2,500**	**10**
בית שמש	*4*			*53,400*	*4*
כוכב יאיר	**6**			**4,800**	**9**
עומר	**6**			**5,800**	**10**
חולון	**7**		**3**	**165,800**	**7**
רמת אפעל	**8**			**2,800**	**10**
ראשון לציון	**10**	**1**	**4**	**211,600**	**7**
מבשרת ציון	**13**			**20,800**	**8**
רעננה	**14**			**68,900**	**8**
כפר סבא	**17**			**77,800**	**8**
באר שבע	19	2	3	181,500	5
הרצליה	**21**			**83,300**	**8**
רמת השרון	**22**			**35,600**	**9**
התנחלויות	22	2	4		
קיבוצים	24	3	2		
מושבים	34	4	4		
רמת גן	**36**	**4**	**2**	**126,600**	**8**
חיפה	**75**	**9**	**5**	**270,800**	**7**
ירושלים	*186*	*21*	*9*	*680,400*	*4*
תל אביב	**212**	**24**	**6**	**360,400**	**8**
סך הכל יהודים מזוהים	**878**	**100**			

נושאי המכתבים

מניתוח התוכן האיכותני עלו המימצאים העיקריים הבאים:

התפלגות הנושאים

בכל מכתב ניסיתי לאתר נושא מרכזי. חלק מן המכתבים כוללים יותר מנושא אחד (לכל היותר, שלושה). החלוקה לנושאים איננה חד־משמעית: חלק מן הנושאים משיקים זה לזה ולפעמים בלתי־אפשרי לסווגם. למשל: כל עיסוק בהתנחלויות בהכרח גם מלווה באיזכור של הסכסוך היהודי־פלסטיני, טרור וכו'. למרות זאת, ניסיתי להבחין בנושא המובהק ביותר בכל מכתב. הנושאים קובצו תחת קטגוריות רחבות יותר, ובסך הכל כשמונים קטגוריות עיקריות (מתוכן בחרתי להציג בטבלה מספר 2 את הבולטות ביותר ואת הרלבנטיות לדיון הכולל במאמר הנוכחי). ראשית לכל, כדאי לתת את הדעת לכך שאף לא אחד מן הנושאים זכה לדומיננטיות או בולטות מובהקות: למעשה, אין נושא שתפס יותר משבעה אחוזים מכלל הנושאים הנידונים.

בהלימה לתיאוריות סדר היום – המבחינות בין סדרי היום של התקשורת, של הציבור ושל המערכת הפוליטית ומצביעות על קשרי־גומלין והשפעות הדדיות ביניהן (Rogers & Dearing, 1987) – ניתן לראות קשר בין סדר־היום הנידון במרחב הציבורי בפרק זמן מסויים לבין הנושאים המטרידים את הכותבים ומעוררים אותם לכתיבה. לכן, הבחירות הלאומיות והעירוניות ומלחמת עיראק, שהיו בבחינת "נושאים בוערים" באותה העת, תופסות נתח כה גדול־יחסית.

המכתבים הדנים בשסעים בתוך החברה האזרחית הישראלית – יחסי חילוניים־דתיים, אפליה מיגדרית, יחסי מזרחים־אשכנזים וכדומה – **(מסומנים באות מובלטת)** מהווים מיעוט. יתר על כן, העיסוק הנפוץ בהיבטים שונים של השסע הלאומי *(מסומנים באות נטויה)* הן עם הפלסטינאים והן עם הערבים אזרחי ישראל מחזק את הלכידות של כלל היהודים כנגד אויב אחד. במלים אחרות, הסוגיות הכרוכות בפוליטיקה במובן ה'מסורתי' (כגון: הסכסוך היהודי־ערבי ומתחים בין־מפלגתיים), במאבקים על הגדרות כלכליות ובביקורת על התקשורת הן בעלות משקל־יחסי רב יותר מאשר הסוגיות המטפלות בשסעים חברתיים.

אם כך, התפלגות הנושאים מצביעה על התעלמות מן השסעים החברתיים בישראל לטובת מיקוד תשומת־הלב בסוגיות הממוקמות בתשתית של העיסוק הפוליטי/מפלגתי. יתר על כן, העיסוק הנפוץ בהיבטים שונים של השסע הלאומי (הן עם הפלסטינים והן עם אזרחי ישראל הערבים) מחזק את הלכידות של כלל היהודים כנגד אויב אחד. לשון אחר, למרות הפערים העמוקים המלווים בקונפליקטים נְפיצים בין הכותבים השונים בהקשר זה, נוצרת תחושה של אחווה ואחדות בין

טבלה 2: התפלגות נושאי המכתבים

נושא המכתב	מספר המכתבים המתייחסים לנושא	אחוז מהנושאים
גדר ההפרדה	*2*	
הר הבית	*2*	
נכים	**3**	
גזענות	**4**	
שסעים בחברה	**4**	
מחאה חברתית (חד־הוריות)	**7**	
יחסי מזרחיים־אשכנזיים	**8**	
פריפריה (הנגב)	**11**	
עוני/סעד ורווחה	13	
פמיניזם (אפליה מיגדרית)	**16**	
המאבק על "קול המוזיקה"	**18**	
יחסי חילוניים־דתיים/חרדים	**22**	**2**
יחסי שמאל־ימין	**24**	**2**
טרור/פיגועים	*28*	*2*
יחסי יהודים־ערביים (ערביי ישראל ובדואים)	*30*	*2*
התנחלויות	35	3
חינוך	40	3
מערכת המשפט	42	3
מלחמת עיראק	48	4
היסטוריה	57	4
תקשורת ופרסום	70	5
כלכלה	73	6
סכסוך ישראל־פלסטין: אינתיפאדה, הסכמים	*93*	*7*
בחירות (כלליות ועירוניות)	94	7
סך הפעמים שהנושאים נידונו	**1,247**	**100**

היהודים, הנחלקים ביניהם בתפיסת המשבר הלאומי ופתרונו ובה־בעת נדמה כאילו הם מבטאים שותפות לגורל אחד המלכד את כולם.

תיחום השתייכות קיבוצית

התפלגות קבוצת ההתייחסות 'אנחנו' (In-Group)

בטרם נעמיק בהיבט זה, נחוץ להסב את תשומת הלב לעובדה שרק רבע מכלל כותבי המכתבים מזדהים או מאפשרים זיהוי עם קבוצת in-group כלשהי. עקב שיעור נמוך זה, ראוי לקרוא את ניתוח המימצאים דלהלן בזהירות מתונה.

בחינת השימוש במילות הגוף אנחנו/שלנו/אותנו/עלינו וכדומה רווחת בניתוחי שיח של מכתבים למערכת. שימוש לשוני זה מצביע על הרצון של הכותב להעניק גושפנקא 'לגיטימית' לטענותיו כמו־גם למַצֵב את עצמו כחבר בקבוצה מזוהה מסויימת. יתר על כן, השימוש בלשון רבים הינה 'בטוחה' ופחות מעמתת, בגלל שהדובר חש עצמו מוגן־כביכול על ידי הקבוצה שעליה הוא נמנה; וזאת יותר מאשר אילו היה מתנסח כפרט יחיד. מילות הגוף הללו מייצרות גם תחושה של שיתוף פעולה והדדיות (Sotillo & Starace-Nastasi, 1999). בשלב הראשון סומנו מילות הגוף והאיזכורים המלמדים על השתייכות קבוצתית של הכותב: "אנחנו", "כולנו", "עשינו", "עלינו" וכו'. בשלב השני ביררתי את מי כולל הכותב במילת הגוף הקיבוצית, וזאת לפי ההקשר והתוכן. לעיתים השימוש בלשון רבים הוא בבחינת קונבנציה לשונית, ואין הדבר מלמד על השתייכות קבוצתית של הכותב, למשל: "אנו עדים". ה'אנחנו' במקרים הללו הוא סתמי – בבחינת "ריבוי מלכותי" (*pluralis majestatis*), מחד גיסא; או הצטנעות (*pluralis modestiae*), מאידך גיסא (ניר, 1989) – ואין אפשרות להקיש ממנו על הזדהות כלשהי. מקרים אלו לא נלקחו בחשבון.

ההשתייכות לקבוצה אחת כלשהי איננה פוסלת הזדהות גם עם קבוצה נוספת, כלומר החלוקה איננה בהכרח דיכוטומית, למשל: כותב המזדהה כחלק מקבוצת האשכנזים יכול להיות גם חקלאי וחבר במפלגה כלשהי. בטבלה מספר 3 ניתן, אפוא, להבחין לעיתים באופן ברור מאוד כי בעזרת ניסוח לשוני (בעיקר, נקיטה בשמות גוף מפורשים) הכותב מכליל את עצמו בתוך ציבור מוגדר ומתוחם היטב. הדוגמאות דלהלן יכולות להמחיש תופעה זו. דבורה נמיר (1.5.03) מונה את עצמה בקרב שלוש קבוצות – נשים, קשישים, נכים – כך: "אני ונשים רבות עבדנו עד גיל 65–70 ושילמנו ביטוח [...] אנחנו, הנכות, איננו פנסיונריות שיכולות גם לעבוד". אברהם רותם (19.1.03) מתחם את קבוצת האשכנזים כ־in-group שלו בעקיפין, כאילו כלל ילדי ישראל התחנכו על ברכי הסיפורים האידישאיים: "בילדותנו נהנינו מסיפורים שגיבוריהם היו יהודי פיקח ומוזיק". דפנה ארדינסט־וולקן (9.7.03)

טבלה 3: התפלגות קבוצת ההתייחסות 'אנחנו' (In–Group)[15]

קבוצת התייחסות	מספר הכותבים	אחוז מכלל המזדהים
אשכנזים	*1*	
מזרחיים	**1**	
הומואים	**1**	
'ימין'	2	
עולים חדשים	**2**	
"תנועת ההתיישבות": קיבוצים ומושבים	2	
פלסטינים	**3**	
נשים	**3**	
דתיים	4	
ערבים־ישראליים ודרוזים	**4**	
משפחות שכולות (טרור, מלחמות, תאונות דרכים)	4	
מתנחלים	4	
נכים	**5**	
גמלאים וקשישים	**4**	
"חלשים": "פשוטי העם", חסרי יכולת כלכלית וכו'	**5**	
חילוניים	*5*	
תושבי הפריפריה (בעיקר הנגב)	**5**	
ותיקי הארץ	*5*	
'אליטה ישנה': "אנשי תרבות/רוח"	*8*	*3*
'שמאל' ו"מחנה השלום"	8	3
מפלגות – חבריהן ומצביעיהן	*9*	3
חיילי צה"ל/מילואים ובני משפחותיהם	11	4
פרופסיונאלים: מדענים, רופאים, משפטנים, מורים, אקדמאים, עובדים סוציאליים	*14*	*5*
יהודים: יהודי ישראל ו/או העולם	16	5
כלל אזרחי ישראל: "העם", "החברה הישראלית", "הציבור", "מדינה שלמה"	145	49
סך כל המזדהים ב'אנחנו'	**298**	**100**

מזדהה כאשכנזייה בעזרת ההיגד "כשסבא שלי, איש העלייה השלישית, שכב קודח במלריה"; אך בו־בזמן מנסחת את מכתבה בלשון רבים הכוללת את "טובת הציבור" (קרי כלל אזרחי המדינה): "מדוע איננו שומעים [...] אנחנו עומדים על פרשת דרכים [...] אסור לשתוק, כי אין לנו ארץ אחרת".

הטבלה דלעיל מראה באופן ברור וניכר לעין את הפער הגדול בשכיחות של הסימון הקבוצתי בין קבוצת "כלל האזרחים" לבין שאר הקבוצות. הכללות גורפות – דהיינו, התייחסות מקיפה לכלל קבוצת אזרחי המדינה היהודיים בניגוד להתייחסויות לקבוצות ממוקדות, שהמכנה המשותף שלהן מצומצם יותר – הינן הרווחות ביותר בקרב הכותבים, המזדהים במובלע או במפורש כ"אנחנו".

לראייה, יהושע לביא, פסיכולוג קליני (29.1.03) עורך ניתוח פסיכולוגי־זוטא של "נפש העם" הישראלי; ובו הוא מכליל את כל היושבים בציון תוך מיסגור תימטי, סמיוטי ודקדוקי. למשל: "אם לא נשכיל לשמור על נפשות ילדינו ועל 'הנפש האזרחית' הישראלית שלנו, נמשיך להידרדר במעגל הקסמים ההרסני". בת־ציון מרק (15.5.03) מתלוננת על נזקן של מדורות ל"ג בעומר לבריאות כלל התושבים:

העשן הנשאף אל ריאותינו, נכנס אל ביתנו ומסכן את בריאותם של תושבים [...] לנו התושבים נותר לצפות מהצד [...] מדינה שלמה מקבלת עליה את הדין [...] קיימת כאן מעין השלמה עם נזק בלתי הפיך הנגרם לבריאותנו ולסביבתנו.

פנינה מיזליש (2.3.03) מתחמת היטב את קבוצת ההזדהות שלה ככלל החברה היהודית בארץ, היא מתחילה עם התחום הפרטני שלה ומרחיבה את היריעה על מנת שתכיל את כלל היהודים:

[...] כמו הורי, אישי, בני משפחתי ורבים מן האנשים שביניהם גדלתי כל ימי חיי, עלו לארץ ישראל, ארץ אבותינו [...] לבנות כאן את חייהם, כדי שאנו וילדינו ניוולד ונחיה כאן כיהודים חופשיים במדינה יהודית.

ח"כ[16] אופיר פינס־פז (24.6.03) מנסח את מכתבו בנושא ההימורים תוך כדי תיחום גורף של כלל אזרחי המדינה (לנוכח השלטון) כדלקמן:

שר האוצר הבטיח לנו צמיחה [...] אם רק ננשוך עוד קצת את השפתיים [....] התחילו להתברר המהלכים שיובילו אותנו אל הצמיחה [...] גם בנו הכה האינדיווידואליזם וגם במחוזותינו התערערו מערכות הערכים שעליהן גדלנו והתחנכנו [...] האם אנחנו מוכנים במודע לתת לממשלה והעומדים בראשה להמר עלינו בכל מחיר?

כך גם איתי דפני (6.3.03) נעזר בתחבולות דקדוקיות פשוטות – שימוש במילות

גוף ויחס – כדי לשרטט את גבולות קבוצת ההתייחסות שלו ככלל האזרחים:

צבאנו לא ישים לעצמו את הבלמים [...] בסיטואציה הקשה שבה אנו נמצאים [...] בנינו ואחינו גזזו את שערותיו של פלשתינאי במספרה. סיטואציה, שלכאורה לא תיאמן ולא תיתכן במחוזותינו.

אורן מדיקס (30.3.03) פותח את מכתבו בהנחה שאיננה לכאורה מצריכה או מחייבת כל אישוש: "כמו כולם, צפיתי בימים האחרונים בעוצמת ההתנגדות העממית השוטפת את עולם". בהמשך הכותב חוזר ומכליל את כלל הציבור ובה־בעת משמש מעין דובר או נציג של החברה הישראלית כולה: "אנו נושאים עיניים אל מעבר לים כדי שיושיעו אותנו".

לבסוף, ישנם כותבים שאינם מצהירים באופן חד־משמעי על השתייכותם לקבוצה כלשהי, אך מתוך הדברים כמו־גם מתוך המידע האישי הנמסר על הכותב ניתן לעמוד על קבוצת ההשתייכות שלהם. למשל, אהר'לה כהן (2.3.03) הוא תושב שדרות הכותב על "אלה הקרויים זה כחמישים שנה 'חלשים', והם העומדים מול האיום החיצוני". הכותב מעמת את "המימסד (הכולל את הסוכנות וההסתדרות)" ואת "כל הממשלות בשנת החמישים והשישים" וכן את המפלגות השונות עם ה־in־group שלו־עצמו, שהיא "אוכלוסיית 'עיירות הפיתוח', החלשות ממילא".

כפי שנאמר לעיל, במקרים מסויימים השימוש בגוף ראשון רבים איננו אלא קונבנציה לשונית מקובלת: "קראנו על כמה מועמדים". אולם, באופן כללי, כותבת מכתב זה, שולמית אלוני, חברת כנסת ושרה־לשעבר (1.4.03), נוקטת בתחבולה המכלילה המשותפת לכותבים רבים:

בוחרים אצלנו [...] רוב הציבור בארץ נואש זה כבר, הרי לבית המשפט העליון עדיין נשואות עיניים בהערכה רבה, והוא מאיר לרבים כמגדלור בעולמנו המעוות [... ה]מתרחק מיסודות "החירות, הצדק והשלום" שהובטחו לנו במסמך המכונן של מדינת ישראל.

הכללה זו מפתיעה למדי משום שהכותבת מפנה אצבע מאשימה בדיוק בהקשר זה: "למה נלין על רצח נשים, ילדים, זקנים ופועלים [...] כולם 'חשודים'". לשון אחר, היא יוצאת חוצץ כנגד האשמת־השווא של כלל האוכלוסייה הערבית, אך מכלילה את כלל האזרחים היהודיים לצורך גיבוש טענותיה והנמקתן.

חלק מן הכותבים, המזדהים בעזרת קבוצת התייחסות מובחנת, מונים את עצמם כחברים בקבוצות מוגדרות בעזרת מאפיינים סוציו־דמוגרפיים מצומצמים יחסית (בהשוואה ל"כל העם"). ניתן לסווג את מיצובן היחסי – לפי יוקרה, מעמד סוציו־אקונומי, מרכזיות בחברה הישראלית ומדדים איכותניים וכמותיים שונים – של קבוצות אלו לשתי קטגוריות: 'חלשים' לעומת 'חזקים'. בהשוואת השכיחות של

הכותבים המתייחסים לקבוצות ההזדהות הללו ניכר כי הקבוצות ה'חלשות' (כגון: גמלאים, נכים, מזרחים, עולים חדשים וכו' [**מסומנות באות מודגשת**]) מיוצגות באופן בולט יחסית לקבוצות ה'חזקות' (אשכנזים, חילוניים, ותיקים וכו' *[מסומנות באות נטויה]*). היות והסיווג הזה הינו בעייתי ואינו מעוגן בהגדרה ברורה או חד־משמעית, אינני עורך השוואות כמותיות בין הקבוצות, אלא רק מציע התרשמות אימפרסיוניסטית. המימצא הזה עומד על־פניו בסתירה לטענה כי רוב הכותבים נמנים על האליטות. ניתן להסביר זאת בעזרת שני טיעונים:

א. המוחלשים חשים דחיפות גדולה יותר ליטול חלק במרחב הציבורי כדי לעורר שינוי במציאות החברתית. הם חשים איום על קיומם, המעורער בלאו־הכי.

ב. כזכור, על פי טענתו של פוקו, כל אחד יכול להיות בה־בעת גם הזרוע וגם היעד של השיח הדכאני. ולכן, ייתכן כי למרות ההשתייכות לאליטה בהקשר סוציו־דמוגרפי מסויים, האדם נמנה על קבוצה חלשה בהקשר אחר (למשל: אשכנזי מובטל).

לסיכום, המימצאים מראים את הפער הגדול בשכיחות של הסימון הקבוצתי בין קבוצת "כלל האזרחים" לבין שאר הקבוצות: קבוצת ההתייחסות הדומיננטית היא כלל תושבי המדינה. כותבים רבים (מחצית מכלל הנוקטים בלשון קיבוצית!) כותבים בשם כלל העם. נוצר רושם כאילו "כולנו" מהווים מִקשה אחת כנגד עולם עויין, אכזר או בלתי־מבין. הכותב פועל מתוך חשיבות רבה להגן על אינטרסים של כלל הציבור. מעין 'שגריר' ממונה־מטעם־עצמו. הכותב איננו מבחין בין עצמו לבין כלל הציבור שאותו הוא מבקש לייצג. נדמה לו כאילו כלל החברה הישראלית עומדת מאחוריו ומסכימה עם עמדותיו. במלים אחרות, קיימת מגמה מובהקת שבה הכותב מכליל באופן גורף את כלל הציבור ("העם", "מדינה שלמה" וכדומה).

זו איננה רק תחבולה רטורית שנועדה לשכנע, כי הדובר איננו מביע רק את עמדותיו האישיות גרידא; אלא גם ביטוי מילולי לתפיסת המציאות של הדובר. בהתאם לעמדה אפיסטמית זו נדמה כאילו נָדַמו קולות השסעים השונים (למשל, המוגדרים לפי פרמטרים של מוצא, מעמד וכו'), והכל מסכימים עם הכל בבחינת "קול אחד לכולנו". Richardson ו־Franklin (2003) מכנים תופעה זו *argumentum ad populum*. חרף זאת, שומה עלינו לזכור כי חלק הארי של הכותבים נמנים – לפי המדדים הסוציו־דמוגרפיים הנ"ל – על 'השבט הצפוני', אשר עדיין רואים עצמם כנציגים ודוברים מובהקים של ה־*populum* הישראלי. נחזור לנקודה זו בפרק המסקנות הסופיות.

התפלגות מאפייני המזדהים כ"אנחנו"

בהמשך לטבלאות הקודמות ועל סמך המימצאים המוצגים בהן, הטבלה הנוכחית (מספר 4) מנסה להשיב על השאלה: עם איזו קבוצת 'אנחנו' ההזדהות היחסית היא הגבוהה ביותר בקרב הקבוצות החברתיות השונות? ביצעתי חיתוכים של

מאפיינים סוציו־דמוגרפיים (כאשר אלו היו מזוהים אצל הכותבים) עם קבוצת ה'אנחנו' המזוהה במכתבים. יש לקרוא טבלה זו לפי השורות, על מנת לקבל מושג עם איזו קבוצת in-group – חלשים, חזקים או כלל העם – מזדהה כל אחת מן הקבוצות הסוציו־דמוגרפיות השונות. כלומר, כל קבוצה ביחס לעצמה, ולא ביחס לקבוצות האחרות.

טבלה 4: התפלגות מאפייני המזדהים כ'אנחנו'[17]

		'קבוצות חלשות'[18] (N)	אחוז מן המזדהים	'קבוצות חזקות'[19] (N)	אחוז מן המזדהים	'כלל העם' (N)	אחוז מן המזדהים
מין	זכר	21	66	28	76	**116**	**80**
	נקבה	**11**	**34**	9	24	22	15
מוצא	אשכנזי	13	41	**20**	**54**	54	37
	מזרחי	3	9	3	8	**22**	**15**
	ערבי	**6**	**19**	1	3	1	~0
תואר	דוקטור + פרופסור	2	6	**7**	**19**	11	8
מקום מגורים	ערים גדולות	10	31	**15**	**41**	26	18
	ישובים מבוססים[20]	8	25	6	16	**31**	**21**
	ישובים חלשים[21]	**1**	**3**	0	0	2	1
	קיבוץ	**2**	**6**	0	0	3	2
	מושב	0	0	**3**	**8**	4	3
מקצוע	מקצועות 'חופשיים': אדריכל, עו"ד, רופא	10	31	**14**	**38**	30	21
	נבחרי ציבור: שר, ראש עירייה, ח"כ	0	0	2	5	**11**	**8**
	תפקידים זוטרים: מורה, סטודנט	**1**	**3**	2	5	2	1
סך הכותבים המזוהים		**32**		**37**		**145**	

בטבלה זו ניתן לראות כי נשים, ערבים, תושבי ישובים חלשים וקיבוצניקים נוטים להזדהות עם קבוצות in-group חלשות; אשכנזים, בעלי תארים אקדמיים גבוהים, תושבי הערים גדולות, מושבניקים ובעלי מקצועות 'חופשיים' נוטים להזדהות עם קבוצות חזקות; גברים, מזרחים, תושבי מקומות ישוב מבוססים ונבחרי ציבור נוטים להזדהות עם 'כלל העם'[22].

העובדה כי מגזרים חלשים מסויימים מזדהים כחלשים ומגזרים חזקים מסויימים מזדהים ככאלו נדמית כהגדרה מעגלית עם עוֹדפוּת־יֶתר. ניתן לבוא ולטעון כי עבור אלו קיימת הכרה במיצובם היחסי, ולא ניכר ניסיון לערער עליו. לשון אחר, ישנה השלמה עם הסטטוס־קוו החברתי/פוליטי. אף על פי כן, כדאי להתעכב ולתת את הדעת לכמה תופעות מעניינות:

הקיבוצניקים – שנמנו במהלך רוב ההיסטוריה הישראלית על האליטה – תופסים עצמם כיום כחלשים. וזאת, במיוחד לעומת המושבניקים, המתחמים עצמם בתוך המסגרת של ה'חזקים'. ייתכן ורוב תושבי המושבים הכותבים למערכת אינם חקלאים, אלא 'אנשי פרברים' (suburbanites) קרי מתגוררים במושבים, אך עובדים בערים הגדולות ונמנים לרוב על המעמד הבינוני־גבוה.

נבחרי הציבור מזדהים עם כלל העם, ואינם תופסים נכוחה את מיצובם האליטיסטי ואת היתרונות הגלומים בתפקידיהם, כגון: נגישות גבוהה – אולי כמעט בלתי־מוגבלת – לערוצי תקשורת שונים (בין היתר, ערוץ 33 ומדורות החדשות). הם רואים, מן הסתם, את עצמם כ'שליחי כלל הציבור', ולכן מתבטאים באורח המתאים לתפיסתם העצמית כ'שגרירים' של כלל הגוף האזרחי.

המזרחים מזהים ומציגים את עצמם כ"כל העם" משום שהם רוצים להיות חלק מן הגוף הרחב, שממנו הודרו ועדיין מודרים. עבור האשכנזים ההשתייכות לקבוצת הרוב הינה בבחינת תופעה ברורה־מאליה, שאיננה מצריכה טיפול מעשי, סמלי ו/או קוגניטיבי. הרי ההגמונים אינם צריכים לזהות או לסמן את עצמם; קיומם איננו מוטל בספק, ולפיכך הינו ניטראלי ובלתי־מסומן. כאשר האדם משתייך לקבוצה הדומיננטית הוא איננו חושב על עצמו כעל כזה; הזהות שלו נדמית טבעית. ואילו על בן הקבוצה החלשה מוטלת החובה לסמן את עצמו ויחד עם זאת לנסות ולהכליל עצמו בקבוצת הרוב כאילו לא היה מסומן מלכתחילה. כלומר, המזרחים מבצעים תחבולות סמיוטיות – כגון: הכנסת העצמי לתוך הגוף הדומיננטי בעזרת שימוש בתיחום מילולי – כדי לפתור או להתגבר על המגמה הרווחת להדירם אל מחוץ לגבולות הקולקטיב ה'ראוי', ה'נכון' וה'תקין' של החברה הישראלית. כמו־כן, ניתן לטעון כי המזרחי, הקורא והכותב מכתבים לפרסום ב"הארץ", כבר איננו חבר מובהק ואופייני בקבוצת המזרחים החלשים. ייתכן והוא תופס עצמו כעת כחלק מן האליטה ההגמונית.

התפלגות קבוצות ה'אחרים' (Out-Group)

בשלב הראשון סומנו כל מילות הגוף והאיזכורים המלמדים על קבוצה אחרת.

טבלה 5: התפלגות קבוצות ה'אחרים' (Out-Group)[23]

קבוצות 'הם'/'אחרים'	מספר הכותבים	אחוז מן המזוהים
מזרחיים[24]	**1**	
עולים חדשים	**1**	
"ישראל השלישית", תושבי עיירות הפיתוח	**2**	
יהודים	2	
'אליטה ישנה': "אנשי רוח"	3	
ארגונים מקצועיים: ההסתדרות, ארגוני עובדים	5	
פעילי מפלגה כלשהי ומצביעיה	5	
פרופסיונאלים: "המלומדים","חברינו בהיכלות המדע"	6	
ימין	7	
"מחנה השלום"	11	4
מדינות זרות: "הממשל בוושינגטון", "כל העולם"	13	4
מתנחלים (תושבי יש"ע ומנהיגיהם)	**13**	**4**
דתיים וחרדיים	**13**	**4**
עשירים: "האלפיון העליון", "בעלי ממון"	13	4
התקשורת: עיתונאים, כלל המימסד התקשורתי	30	10
ערביי ישראל, בדואים ופלסטינים	**38**	**13**
המימסד השלטוני: "בכירים", "מקבלי החלטות"	76	26
סך כל ה'אחרים' המזוהים[25]	**292**	**100**

לאחר מכן, ביררתי את מי כולל הכותב בקבוצת ההתייחסות, שעליה הוא – או קבוצת ה'אנחנו' שלו – אינו נמנה. בטרם נמשיך, ראוי לתת את הדעת לכך שרק רבע מכלל כותבי המכתבים מזהים קבוצת out-group כלשהי. גם במקרה דנן, עקב השיעור הנמוך, ראוי לקרוא את המימצאים בזהירות.

להלן מספר דוגמאות להמחשת האופנים באמצעותם מתוחמת קבוצת ה-out-group. יחיאל קמחי (5.2.03) אמנם מסתייג מגזירה גורפת לגבי "אשמת התקשורת", אולם ממשיך וטוען כי "לתקשורת יש תרומה רבה בליבוי האווירה והייתה לה יכולת השפעה רבה בכיוון של תגובה הגיונית ובריאה יותר לפרשה העגומה". הכותב

מבדיל, אמנם באופן עקיף וסמוי, בין ה"תקשורת" לבין שאר "החברה המודרנית (לא רק בישראל)". בדומה, רון ברקאי (30.3.03) מקדיש את מכתבו לביקורת חריפה כנגד ערוץ 1 ומתחם את "רוב התקשורת הישראלית (ובעיקר הערוץ הממלכתי)" כעומדת מנגד לטובת הכלל. מנחם רבינוביץ (25.3.03) יוצא כנגד "סוכני הפרשנות הלאומיים המורשים [היורים] את חצי תורותיהם הקפדניות המלומדות". הוא ממשיך ומתחם את "האזרח" – "עלינו להתעשת [...] ליטול קורה מבין עינינו" – האמור להתגונן אל מול "אמצעי התקשורת [המהלכים] אימים".

גבריאל אלכסנדר (18.3.03) קורא לשאר האזרחים לפעול כנגד המימסד השלטוני: "הם לא יבינו אחרת, כל 120 יושבי הכנסת. [...] אלה שם למעלה באולימפוס שכחו בתוך דקות את כל הבטחותיהם. אימרו לא [...] לשרים המנותקים מהעם". דוגמא נוספת לבידול עצמי אל מול המערכת השלטונית מובאת במכתב של שלמה די־נור (24.6.03) בהקשר של המאבק על "קול המוזיקה". מצד אחד, משייך עצמו הכותב ל"אלפים או אף רבבות כמותי [...] החברה התרבותית בישראל"; ומצידו השני של המתרס מכוננים "אדוני התקציבים והחישובים", קרי אנשי משרד האוצר והממונים על רשות השידור. כך גם עדי ויסמן (16.3.03) מבחינה בין "חברי הכנסת [ה]זוכים ליחס מועדף לעומת אזרח מן השורה, שאינו מחובר לתקשורת וליחצ'נים בשכר. אני, אזרחית מן השורה שאינה חלק מן הרשות המחוקקת [...] יש מי ששווים יותר ויש מי ששווים פחות".

בהקשר של הסכסוך היהודי־פלסטיני הכותבים מתחמים את הגוף היהודי לנוכח המכלול הפאן־ערבי. למשל, מיכאל גפן (11.5.03) מבחין היטב בין שתי קבוצות: "ישראל [ש]צריכה לשמוח שיש לה לוחמים המחרפים את נפשם למען ביטחונה" לעומת הפלסטינים "שהם הכריזו עלינו מלחמת חורמה והפכו את חיינו לבלתי נסבלים." רן יערי (18.6.03) טוען: "ביננו ובין העם הפלשתיני מתנהלת מלחמה". בדומה גם חנוך בר־און (11.6.03) מַנגיד בין אותן קבוצות: מחד גיסא, "אף פעם לא ביקשנו להיות כובשים, מעולם לא חלמנו או חתרנו למשול בעם היושב לצדנו"; מאידך גיסא, "מדינות ערב, היושבות בגבולותינו עם העם הפלשתיני, ביקשו (ועדיין מתעקשות) להשליכנו לים [...] עלובי חיים אלה שאחיהם הם שהביאו אותם לעליבות כזאת [...] קשה לבקר במאורות הפתנים שבשטחים".

בניגוד לטבלה מספר 4 (התפלגות מאפייני המזדהים כ'אנחנו'), במקרה הנוכחי קיים פיזור יחסית רב בין הקטגוריות. למרות זאת, ניתן להצביע על מגמה ברורה של ייחוס 'אחרוּת' לשלוש קבוצות ראשיות:

1. התקשורת (10% מתוך המכתבים המזוהים). בין הטענות המובעות במכתבים: התקשורת מטה את המציאות ומסלפת עובדות, משרטטת מפות שגויות ומוּטוֹת מבחינה פוליטית. באופן כללי, הכותבים מביעים התנגדות לסיקור התקשורתי

בסוגיות מסויימות. הם תופסים את העיתונאי והעיתון כגורמים עוייניים המבקשים לפגוע בציבור וכו'.

2. ערביי ישראל, בדואים ופלסטינים (13%). כפי שראינו, הקונפליקט הלאומי הישראלי־ערבי מטריד רבים מן הכותבים. אין תמה כי הם נוטים למצב את עצמם באופן נחרץ בתוך הקבוצה היהודית, ומציבים מצידו השני של המתרס את כלל הערבים (בין אלו תושבי המדינות השכנות, בדואים, ערבים ודרוזים אזרחי ישראל או פלסטינים) כמיקשה אחת של אויב.

3. המימסד השלטוני (26%). השיעור הגבוה (פי שניים משכיחות ההתייחסות לערבים כ'אחרים') של מיצוב המימסד השלטוני על גופיו, מוסדותיו ואנשיו מצייר דיכוטומיה חד־משמעית בין המימסד הפוליטי לבין האזרחים ה'פשוטים'. הרבה מכתבים מתייחסים למימסד השלטוני כאל מושחת, וכותביהם פורשים מסכת טענות כנגד כל גופי השלטון על עוולות היסטוריות ועכשוויות. ה'הם' הינם בעלי הסמכויות, "אדוני המדינה", בעלי השררה.

קבוצת 'אחרים' נוספת, המופיעה בשיעור גבוה־יחסית (4% מכלל המכתבים המזוהים) ותורמת לחיזוק הזהות הכלל־ישראלית, כוללת מדינות זרות (כגון: "הקהילה הבינלאומית", "כל העולם"). לדוגמא: שלמה גזית, אלוף במילואים, (16.3.03) מנגיד בין "ממשלת ישראל, ואף דעת הקהל הישראלית" לבין "הממשל בוואשינגטון".

הקטגוריות הבאות מופיעות בשכיחות דומה (4% מכלל המכתבים המזוהים): "מחנה השלום", מתנחלים, דתיים/חרדיים ו'עשירים'. קטגוריות אלו מלמדות, כי יותר כותבים מעמידים את עצמם מצידו השני של המתרס כנגד המגזר הדתי והמתנחלים (ונוסיף גם את גוש ה'ימין') לעומת אלו המְמַצבים עצמם מול אנשי ה'שמאל'. כלומר, ניתן להקיש כי הכותבים נמנים בעיקר על "מחנה השלום" החילוני. למרות ההשתייכות באופן כללי לאליטות, כותבים רבים־יחסית מוציאים מן הכלל את "בעלי הממון". ניתן אף לומר כי אלו נתפסים כשותפים לקנוניה של השלטון.

ה'שבטים' האחרים (מלבד ה'צפונים') מסומנים **באות מודגשת**. ניתן להבחין כי שלושה 'שבטים' נתפסים כראויים להתייחסות ולתיחום מוּקצֶה מצד ה'שבט' שעליו נמנים רוב הכותבים: ערבים (תושבי ישראל), חרדים/דתיים והמתנחלים. לדוגמא, עו"ד שמאי ליבוביץ' (30.1.03) מטיל את האחריות על "מגיפת הלאומנות והשנאה שפשתה בחברה הישראלית" על "החינוך הניתן בבתי הספר הדתיים והחרדיים [... אשר] במטרה להצדיק את האידיאולוגיה הקנאית של ארץ ישראל השלמה סילפו את סיפורי התנ'ך [...] מורים ורבנים [...] נתנו דרור ליצרים הלאומניים שלהם [...] כך גרמו לדור שלם ליהפך טפל לעיקר וסימאו את עיניהם של רבבות יהודים". בהקשר של סוגיית ההתנחלויות כותב אלישע גלאון (25.6.03):

ההתנחלויות קיבלו תקציבים אדירים אשר איפשרו להם לבנות בתי פאר ועוד אילצו את המדינה להגן עליהם [...] וכך להפוך את מעשיהם של אותם מעטים לטרגדיה בעבור כולנו. [...] במעשים המטורפים שלהם הם מגשימים אמרה אחרת [...] מי ייתן שכולנו נחזור לשפיות.

כך גם ד"ר מנחם קליין, מרצה באוניברסיטת בר־אילן (10.3.03), המתחם היטב את "אזרחי ישראל המוחלשים [...] אוכלוסיית רוב" כנגד "המתנחלים וסייעניהם בשלטון". במלים אחרות, הערבים, הדתיים והמתנחלים נתפסים כמאיימים על ההגמוניה של ה'צפונים' ובו־בזמן כמאיימים על שלמות המדינה ואזרחיה (כפי שלמדנו מן הטבלאות הקודמות). המזרחים והעולים החדשים אינם נתפסים כ־out-group. ייתכן ומעמדם הוא בלאו־הכי נמוך עד שאינם נתפסים כמאיימים על ההגמוניה.

לבסוף, הנחת־הקדם לפיה מכתבים רבים יעסקו בסוגיית ההגמוניה המאויימת לא זכתה לאישוש. סוגייה זו איננה מטופלת כמעט לחלוטין במסגרת המכתבים למערכת "הארץ". ולראיה, מכתב יחיד המתחם את ה"אליטות המכונות 'חדשות'" יש בו להצביע על תחושת האיום המתגברת מפני אובדן ההגמוניה של ה'שבט הצפוני'. במכתב, שהוכתר על ידי העורכת "התבהמות", מביע עו"ד יעקב גרוסמן (23.6.03) זעקת־שבר על כי "ניצני האליטות החדשות" אחראיות ל"זילות לשון [ו]זילות ההשכלה בכלל [...] נהפכנו למדינה שדומה כי סיסמתה יכולה להיות: בער הוא אליל, משכיל הוא אך אוויל".

מוסְרוֹת ההגמוניה עדיין בידי ה'צפונים'

שמה של עבודה זו נלקח מתוך מכתב שהוכתר על ידי עורכת מדור המכתבים למערכת עיתון "הארץ" כך: "באושוויץ היינו לעם ישראלי אחד" (פורסם בתאריך 2.6.03). במכתב מדווח ישעיהו תדמור, ראש החוג למדעי ההתנהגות במכללת עמק יזרעאל, על הביקור של "ערבים ויהודים אזרחי ישראל" במחנות ההשמדה. מוקד הדיון במכתב הוא היווצרותה של מקשה חברתית/תרבותית, שבה חברים בני שני הלאומים: "הערבים בינינו גילו הזדהות מלאה עם היהודים שהושמדו במחנות, וכאבו את כאבנו. היינו לחטיבה אנושית אחת, לעם ישראלי אחד. [...] החלטנו שוב ושוב להניח, בינתיים, לשאלות הפוליטיות והחברתיות, אף שהן רחשו ברקע". במכתב זה מצוירת אידיליה של אחרית־הימים בבחינת "גר זאב עם כבש". למותר להכביר מלים על כי המסקנות בדבר הלכידות החברתית המתגבשת בין שתי הקבוצות הניצוֹת – שיחסי הכוחות ביניהן הינם האי־שוויוניים ביותר בחברה הישראלית המפולגת לשבטים מגוונים – מופקות על ידי חבר ה'שבט' החזק ביותר מכל בחינה שהיא: מגדרית, מעמדית, השכלתית, עדתית ולאומית. האידיליה נדמית מופרכת במיוחד על רקע הרושם המתרקם לנוכח קריאת המכתבים למערכת "הארץ". כאמור, חלק ניכר מבין כותבי המכתבים מתחמים שתי טריטוריות חברתיות מובחנות ועויינות: אנחנו – יהודי ישראל; הם – ערבים למיניהם. וכך, הציטוט ממכתב זה מקבל תפנית אירונית, מרירה־משהו.

"הארץ" מהווה בעיקר במה פנימית של ה'צפונים' לצורך דיונים בינם לבין עצמם. רוביק רוזנטל[26], לשעבר עורך מדור המכתבים למערכת בעיתון "מעריב", טוען כי בניגוד לציבור צרכני "הארץ", קוראי "מעריב" מגיעים מפיזור אוכלוסייה רחב יותר; ועל פי בדיקה שעשה לגבי המכתבים למערכת נמצא כי הפריפריה באה לידי ביטוי יותר גדול, משום ששיעור הקוראים המתגוררים בפריפריה רב־יחסית. זאת ועוד, אליבא דרוזנטל אנשי "מעריב" מחזיקים בתפיסה שהמדור הוא במה לאלו שקולם איננו נשמע. גם בספרות נטען, כי כותבי מכתבים למערכת של עיתונים פופולאריים/'עממיים' הם non-elite, והמכתבים המתפרסמים בהם מהווים ערוץ תקשורת bottom-up, בניגוד לתוצרי עבודתם של הפרופסיונלים, שהינם top-down (Sotillo & Starace-Nastasi, 1999). אולם, בהקשר של עיתונים 'יוקרתיים' (broadsheet), כותבי המכתבים והפרופסיונלים נמנים על אותו מגזר; ומכאן נובע, כי המכתבים

בעיתונים אלו הינם שיח של אליטות הן מבחינה תוכנית, הן מבחינה אידיאולוגית (מה שניתן לכנות "האידיאולוגיה של הקונסנזוס") והן ברובד הלשוני והסגנוני (Richardson, 2001).

אכן, המעמד של עיתון יוקרתי – כדוגמת *The Times* הבריטי – תלוי ביכולתו להשפיע על האליטות מבפנים: יוצריו, כותבי המכתבים למערכתו וקוראיו הינם בעלי עוצמה, ידע והשפעה. העיתון אף נעזר במכתבים כדי לבצר את מעמדו ודימויו היוקרתי. המכתבים המפורסמים בעיתונים כאלו הינם, אפוא, ביטוי פומבי של רחשי הדיעות בקרב המעמד של מקבלי־ההחלטות, והמדור משמש כבמה להנחלתן בקרב אותה קבוצה (Hall *et al.*, 1978). מסתבר שמקרה־הבוחן של עיתון "הארץ" מחזק טענה זו. כעת, אנסה לסכם את אידיאולוגית הקונסנזוס של האליטה ה'צפונית' בישראל המבוטאת במכתביה למערכת "הארץ".

בשנים האחרונות ניכרת תכונה רבה בעיסוק האקדמי והפופולארי בסוגיות של שסעים חברתיים ותרבותיים, בשאלות של פלורליזם אמיתי או מזויף, בהיבטים של כינון זהויות נפרדות או תלותיות ובאפשרות להַמְשיג את החברה הישראלית כרב־תרבותית או רק כמתחזה לכזו (למשל: חזן, 1997; מאוטנר, שגיא, ושמיר, 1998; קופ, 2000; קימרלינג, 1998; קלדרון, 2000). הרושם המתרקם הינו של חידוד השאלות האונתולוגיות והאפיסטמיות הללו מתוך כוונה לפתור אותן ולמצוא מענים לתחושה המרחפת כאילו הפרויקט הציוני בכלל ומדינת ישראל בפרט הגיעו אל סוף דרכם או, לכל הפחות, אל קץ הדרך המוכרת עד כה. מאבקים על תפיסת מקום ליד השולחן האגדי/מיתי באים לידי ביטוי הן במציאות החברתית גופא והן במציאות הסמלית (קרי בעזרת אמצעי תקשורת ההמונים). סדקים, בקיעים, שסעים וכיוצא באלו מטפורות הפכו זה מכבר למטבעות לשון נפוצות ומקובלות בשיח המדעי כמו־גם העממי והתקשורתי. החברה הישראלית השסועה, המבוקעת והמפורקת, הונחה על מיטת המטפל, ואין מרפים ממנה.

ה'אנחנו' שהציונות טיפחה; ה'אנחנו' שקיפל בתוכו את התבטלות היחיד ואת מחוייבותו לכלל; ה'אנחנו' שכוּנן בעזרת סיכום כלל הרצונות האינדיבידואליים, המתבטלים לקראת השגת מטרות־על משותפות (כהן, 2001) – האם הוא עדיין שריר וקיים? מי נכלל בו ומי נעדר ממנו? האם יצוק תוכן כלשהו ב"כוּלם", שהוא גירסת ראש הממשלה־לשעבר, אהוד ברק, לרעיון זה ואשר זכה לקיתונות צוננין? האם מילים אלו – "אנחנו" ו"כוּלם" – אינן בבחינת סימוּלָקְרָה, שאין מאחוריה מסומנים קונקרטיים כלשהם? יתר על כן, נשאלת השאלה: מי הוגה מילים אלו? אין ספק שהתמודדות אמפירית רצינית ואחראית עם שאלות אלו היא אתגר מדרגה ראשונה, ובה־בעת עלולה לפתוח קופסת פנדורה. במחקר הנוכחי ניסיתי לבחון שאלות אלו בזעיר־אנפין, ובזהירות פסעתי בשדה מוקשים אידיאולוגי ופוליטי.

כל מכתב למערכת הינו ישות טקסטואלית עצמאית, המבטאת את רחשי ליבו של כותב יחיד או צמד כותבים; אולם, עקב האופי הדיאלוגי והאינטרטקסטואלי של המכתבים, כמו־גם המאפיין הבלתי־פולשני של שיטת המחקר, יש לראות במכלול המכתבים ייצוג נאות של דעת הקהל הישראלי בעת האחרונה. הדימוי המתרקם בעקבות קריאה מדוקדקת של המכתבים הינו, אם כך, שיקוף נאמן למדי של הלכי הרוחות הנושבים אצלנו בכלל, ובהקשר של כינון זהויות קיבוציות בפרט. יתר על כן, אם נדמה כאילו הכותבים מבקשים לבטא עמדות פרטיקולאריות/פרטניות, המכלול מלמד על צמצום מגוון הדיעות ועל התלכדות קונסנסואלית.

הנחת היסוד הייתה, כי במכתבים יתגלו ביטויים של השסעים השונים המאפיינים את החברה הישראלית. בראש ובראשונה, ציפיתי למצוא הדים למתח בין חברי השבט ה'צפוני' – שאכן, כפי שנמצא באופן מובהק, הוא זה שמהווה את הקבוצה המיוצגת ביותר בקרב הכותבים – לבין חברי מגזרים אחרים על רקע האיום על מעמדם ההגמוני; תופעה שהומשגה על ידי Hall ושותפיו (1978) כ־"משבר ההגמוניה" (Crisis of Hegemony). כזכור, השאלות שעמדו בבסיס המחקר ביקשו לבחון האם ניתן להצביע על מגמות של מאבק על ההגמוניה 'הצפונית'; האם ישנה היענות לאיתגור עליה; האם יש תחושה של איום מצד 'האליטות החדשות'; האם מתרחש תהליך של ביצור יתרונות סגוליים־לכאורה לנוכח הכרסום בהגמוניה; האם עולה תחושה של קרב־מאסף או של ביטחון בעמדת העליונות הבלתי־ניתנת־לערעור; האם בכלל זו סוגיה העולה לדיון מפורש או מובלע במסגרת השיח של מדור המכתבים למערכת.

למעט מכתבים בודדים ואקראיים, חלק ניכר־יחסית מן הכותבים נוקטים במיפוי חברתי ברור: קבוצת ההתייחסות שלהם היא החברה הישראלית (היהודית, כמובן) כולה. השימוש במילת מילת הגוף 'אנחנו' מהווה סימן לנאמנות הלוקאל־פטריוטית של הדובר. ה'אנחנו' הכלל־לאומי הופך להיות סינונימי עם ה'אני' הפרטני. האחרון מטביע, אם כן, את עצמו בתוך מה שהוא תופס כקונסנזוס הלאומי (היחיד?). זהותו של הפרט מובלעת ומשוקעת בתוך הזהות הלאומית. במקרה הישראלי, תחת כנפיה של הזהות הזו שוכנים אך ורק יהודים, שלמרות השסעים הידועים והמוכרים ביניהם, מהווים מקשה מונוליתית מובהקת. אכן, חלק הארי מן הכותבים מייצרים את הרושם כאילו קיימת אחידות בתוך החברה הישראלית; נדמה כאילו השסעים ממוזערים עד כדי אי־נראוּת במכתביהם. לדוגמא, שיערתי שהתוכנית לסגור את "קול המוזיקה", תזכה לנתח מכריע במכתבים בשל אפקט האַדווה, שמוקדו הוא האיום על קיומה של התרבות האשכנזית. ברם, מספרם של העוסקים בנושא היה נמוך ושולי.

על אף שהפרופיל הסוציו־דמוגרפי המסתמן בעזרת ניתוחי התוכן הוא בבירור של חברי האליטות, התפיסה הרווחת של הכותבים היא לגבי "אנחנו כלל עם ישראל".

השסעים השונים בחברה הישראלית, ובמיוחד השסע המעמדי (שאליו מתלווים השסעים העדתיים, ההשכלתיים והמיגדריים) נדמים כאילו נמחקו מתודעתם. הסכֵימה דרכה הם מתבוננים אל המציאות החברתית היא הומוגנית, ובמידה רבה ללא קשר למתרחש במציאות זו. יתר על כן, אעז לטעון, כי ייתכן שהמעמד של ה'צפונים' הינו כה יציב עד שאין מקום לעסוק בו או בכרסום המאיים עליו. אפשר לטעון בזהירות, כי על אף הבקיעים והאיומים על מעמדם ההגמוני, אלו אינם כה עמוקים כפי שניתן לדַמות. אין הכותבים למערכת "הארץ" מוטרדים במיוחד מסוגיות אלו. למותר לציין, כי אי הופעת הסוגיה איננה בהכרח מלמדת על אי קיומה; אולי אפילו היא כה מכאיבה ומטרידה עד כי היא מודחקת מן השיח הגלוי. התנועה לגיבוש הזהות האשכנזית המתרקמת והמרחיבה את שורותיה בימים אלו איננה נחלת הציבור ה'צפוני', לכל הפחות בעת כתיבת מכתבים למערכת. ציבור זה איננו טרוד במיוחד באיום המתהווה כלפיו. ייתכן גם כי הסוגיה הזו נתפסת כבלתי־רלבנטית לבמה של עיתון "הארץ", משום שהכותבים מניחים כי נמעניהם נמנים על אותה הקבוצה, ולפיכך אין זה הפורום הנכון וההולם לאוורור המצוקות הזהותניות.

ניתן להנגיד תופעה זו של חוסר טיפול דיסקורסיבי בגבולות האתר ה'צפוני' ובהיעדרות כמעט גמורה של פוליטיקה של זהות האליטות למתרחש בקרב ה'אחרים', ה'לא-צפוניים'. שנהב (3002) - המתנגד נחרצות לשיעתוק החלוקה הדיכוטומית מבית מדרשו של מנגנון השליטה הקולוניאלית - טוען כי "המזרחיות איננה מקבלת ביטוי כמהות אחדותית וכקטגוריה בפני עצמה, המונגדת לאשכנזיות, אלא מופיעה כקו גבול פוליטי-תרבותי [...], שכל המשתתפים בשיח נוטלים חלק בשרטוטו" (עמ' 112). דהיינו, בעוד המזרחיות היא "אתר שבו מתרחשת פעילות מרובה ומפוצלת" (שם), האשכנזיות - לכל הפחות, כפי שבאה לידי ביטוי במכתבים למערכת לעיתון "הארץ" - מבוצרת ואיננה מזועזעת מקרבּהּ ומתוכה.

הציבור הערבי נתפס, מכונן ומשועתק במכתבים רבים כישות שמעברה השני נוצרת, מכוננת ומתגלמת ישות אחידה ולְכידה של 'כלל אזרחי ישראל'; בבחינת אויב אחד לכולנו. Coser (1967, 1956) הציע שקונפליקטים חברתיים, פוליטיים ואחרים מכוננים זהויות חברתיות ומחזקים את התודעה הקיבוצית של בני הקבוצה האחת, לנוכח בני הקבוצה האחרת, המאיימת על שלמותם, קיומם או זהותם. קונפליקטים חיצוניים במיוחד מייצרים את מה שנהוג לכנות "אפקט זִימֶל" (Simmel, 1955): העצמת האינטגרציה והלכידות של בני הקבוצה במקרים של התמודדות עם היריב החיצוני. Seidel (1990) מחזק ומוסיף כי בכל מדינת־לאום קיימת מערכת של שיחים הגמוניים ברי־זיהוי, המבקשים להגדיר את ה'אנחנו'. בתקופות של משברים לאומיים, מהומות ושאר אי־סדרים, מתהווה מגמה לבחון את דפוסי הבניית הזהות הלאומית או אף להגדירם מחדש. לפיכך, האופנים בהם מובָנות הזהויות 'שלנו' ו'שלהם' הינם קריטיים בכל ניתוח של השיח הפוליטי במצבי משבר.

החברה הישראלית נתונה במשבר מתמשך: מצב שבו אי הוודאות האונתולוגית מבוטאת במישור האפיסטמי והתודעתי. במלים אחרות, חוסר היציבות הפוליטי שבליבו הקונפליקט היהודי־ערבי מחזק את כינון הזהות הכלל־לאומית הלכידה, ואיננו מאפשר כמעט לשסעים הפנימיים לחלחל לתוך המרחב הציבורי.

לצד מסקנות אלו, ניתן להצביע גם על קיומו של חיץ בין חלק מן הכותבים לבין מי שהם תופסים כאחראיים על השלטון, ובראשם חברי הכנסת והממשלה כמו־גם בעלי ההון. נדמה כאילו המכתבים מהווים מעין שסתום לשחרור לחצים מצד אזרחי המדינה, התופסים את עצמם כחסרי־אונים, אל מול מלתעות השלטון הדורסני והמנותק מן 'העם'. לכן, חלק מן הכותבים מְמַפים את המפה החברתית בישראל בעזרת קו גבול, שמעברו האחד ממוקמים הם־עצמם ושאר אזרחי המדינה ומעברו השני ממוקמים אנשי השררה. זו תופעה אותה הייתי מכנה "המימסד העויין": דיכוטומיה ברורה ונחרצת בין המימסד הפוליטי הנתפס כמושחת וכמרושע לבין האזרחים, התופסים עצמם כחסרי־ישע. רבים הם המכתבים הפורשים מסכת טענות כנגד כל גופי השלטון על עוולות היסטוריות ועכשוויות. ה'הם' הינם בעלי הסמכויות, "אדוני המדינה", בעלי השררה. מדור המכתבים למערכת מהווה, אם כן, דיאלוג זוטא – שאין לו כנראה תחליף במציאות החברתית – בין האזרח לבין הרשויות[27]. בכל מקרה, הוא מחזק את הפונקציות הפסיכולוגית והפוליטית של "שסתום בטיחות" לשחרור לחצים ואוורור תחושות מצוקה.

תופעה זו מעניינת, משום שהיא סותרת־משהו את הטענות דלעיל בדבר הקירבה בין ציבור הכותבים והקוראים של העיתון לבין האליטות השלטוניות. כיצד ניתן לישב סתירה זו? ייתכן כמובן שהמנסחים כתבי־קיטרוג כנגד השלטון הם אותם אלו שאינם נמנים על שורותיהן של האליטות. ברם, גם בקרב כותבים הנמנים על מוסדות הנהגת המדינה (כגון: שרים וחברי כנסת, היכולים ורשאים לפרוש את טענותיהם מעל במת הכנסת[28]) מבוטאת שוועה לנוכח פגעי השלטון. ייתכן וכותבים אלו חשים כאילו "המדינה בורחת להם בין האצבעות". לשון אחר, חברים מסויימים באליטות ה'צפוניות' מרגישים שביזור מוקדי־הכוח הפוליטיים מכרסם בהגמוניה שלהם, למרות מיצובם הפורמאלי (כחברי־כנסת, למשל) הבכיר. כלומר, מדור המכתבים למערכת מאפשר הן לאזרחים מן השורה והן לבעלי השררה לנהל דין ודברים אופוזיציוני עם מי שהם תופסים כ"שליטים".

אסכם ואומר, כי חלק הארי של כותבי המכתבים למערכת "הארץ" נמנים – לכל הפחות לפי קני־מידה מְבָנִיים – על האליטות השליטות ובה־בעת רבים מהם מזדהים בשם כלל אזרחי המדינה. ניתן גם ללמוד שחברי קבוצה זו חשים במידה רבה שמוֹסְרות ההגמוניה עדיין בידיהם. גם אם השלטון הפוליטי, הצבאי והכלכלי כבר איננו בידיהם באופן בלעדי, אין הם מבטאים את תחושת האיום שנסקרה במבוא דלעיל. האמנם כולנו "חטיבה אנושית אחת, עם ישראלי אחד"? האם כור

ההיתוך הישראלי אכן מכונן זהות קיבוצית של כלל בני הלאום: ייתכן וכך הם פני הדברים. אולם הטענה תקיפה כל עוד 'אנחנו' נמנים על הקבוצה ה'צפונית', ואילו ה'אנחנו' האחרים ממהרים להסתופף תחת כנפיה, וכמובן, כל עוד 'אנחנו' חשים שמעברו השני של המתרס רובצים הערבים. במלים אחרות, ה'אנחנו' הפָּאן־ישראלי איננו אלא מימושה המתמשך משכבר הימים של הגמונית האשכנזים. ההגמוניה, אם כן, מצליחה להוות את המנגנון הסמלי, שבעזרתו ה'חזקים' נדמים כאילו הם מביעים את האידיאולוגיה של כוּוּלם.

מקורות

אברהם, א. (2001). *ישראל הסמויה מעיני התקשורת: הקיבוצים, ההתנחלויות, ערי הפיתוח והישובים הערביים בעיתונות*. ירושלים: אקדמון.

אברהם, א., פירסט, ע., ואלפנט־לפלר, נ. (2004). *הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל*. דו"ח מחקר של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. הוצאה עצמית.

אליאס, נ. (בדפוס). *תקשורת כהשתלבות: שימושי תקשורת והתערות חברתית בקרב מהגרים מחבר העמים בישראל*. תל אביב: מכון הרצוג.

אלמוג, ע. (1997). *הצבר – דיוקן*. תל אביב: עם עובד.

אשרי, א. (2004, 8 באוגוסט). ילדי הכיבוש. *הארץ*, א'12.

באבא, ה. ([1990]1994). שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח פוסט־קולוניאלי. *תיאוריה וביקורת*, 5, 144־157.

בן עמי, א. (1988). *"מי קורא מהז": קריאת עתונים בישראל כדפוס של צריכת תרבות*. עבודת גמר לקראת תואר מוסמך למדעי הברה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

בירנבוים־כרמלי, ד. (2000). *'צפונים': על מעמד בינוני ישראלי*. ירושלים: מאגנס.

ברעם, נ. (2004, 23 באפריל). סנוב, בגלות כבר היית?. *מעריב*, 19.

הרצוג, ח. (1986). *עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

וייטמן, ס. (1988). שמות פרטיים כמדדים תרבותיים: מגמות בזהותם הלאומית של ישראלים, 1980–1882. אצל נ. גרץ (עורכת) *נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ־ישראל* (עמ' 141–151). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

חבר, ח., שנהב, י., ומוצפי־האלר, פ. (עורכים) (2002). *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

חזן, ח. (1997). על מחיקה תרבותית: גוף חברתי וזיכרון קולקטיבי בטקסטים תקשורתיים. אצל ד. כספי (עורך), *תקשורת ודמוקרטיה בישראל* (עמ' 153–170). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

טורי, ג. (1988). עִברוּת שמות־משפחה בארץ־ישראל כ"תרגום תרבותי": תרגיל שלדי במסגרת הסמיוטיקה של התרבות. אצל נ. גרץ (עורכת) *נקודות תצפית: תרבות*

וחברה בארץ־ישראל (עמ' 152–169). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
יועז, י. (2004, 5 באוגוסט). בית המשפט פסק נגד "הארץ" בתביעת לשון הרע. *הארץ*, א'9.
כבהא, מ. וכספי. ד. (2001). מירושלים הקדושה ועד המעיין. *פנים, 16*, 44–55.
כהן, א. (2001). בין "אנחנו" לבין "כולם": ייצוג לכאורה של חברה רב־תרבותית בתקשורת. המקרה של "זינזאנה". *קשר, 30*, 42–50.
כספי, ד., ואליאס, נ. (2000). להיות כאן ולהרגיש שם: על התקשורת בשפה הרוסית בישראל. *סוציולוגיה ישראלית, ב*(2), 415–455.
כספי, ד., ולימור, י. (1992). *המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1990–1948*. תל אביב: עם עובד.
כתריאל, ת. (1999). *מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל*. תל אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
ליבס, ת., פרי, י., וגרבלסקי צ. (1996). היכן חבויה ההשפעה האמיתית? תקשורת ותקשורת אלטרנטיבית בבחירות בישראל 1996, *קשר, 20*, 5–20.
ליסק, מ. (2000). יחד שבטי ישראל? שסעים עיקריים בחברה הישראלית. אצל י. קופ (עורך), *פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל'מעורב ירושלמי'* (עמ' 27–54). ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
לשכה מרכזית לסטטיסטיקה (2004). *אפיון הרשויות המקומיות ודירוגן לפי הרמה החברתית־כלכלית של האוכלוסייה ב־2001*. ירושלים: הוצאה עצמית.
לשכה מרכזית לסטטיסטיקה (2002). *שנתון סטטיסטי לישראל*. ירושלים: הוצאה עצמית.
מאוטנר, מ., שגיא, א., ושמיר, ר. (עורכים) (1998). *רב־תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית*. תל אביב: רמות.
ניר, ר. (1989). *מבוא לבלשנות*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
סוידלר, א. ([1986]2001). תרבות בפעולה: סמלים ואסטרטגיות. אצל ת. ליבס ומ. טלמון (עורכות), *תקשורת כתרבות – מקראה, כרך א'* (עמ' 53–78). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
סעדה־אופיר, ג. (2001). בין "ישראליות" ל"מזרחיות": הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות. *סוציולוגיה ישראלית, ג*(2), 253–276.
פוקו, מ. (1996[1976]). *תולדות המיניות I : הרצון לדעת*. (תרגום ג. אש). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
פז, מ. (2004, 20 באוגוסט). אנחנו חיים בתרבות של מחיקה. *ידיעות אחרונות*, "המוסף לשבת", 26.
קופ, י. (עורך) (2000). *פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל"מעורב ירושלמי"*. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
קימרלינג, ב. (2004). *מהגרים, מתיישבים, ילידים*. תל אביב: עלמא ועם עובד.

קימרלינג, ב. (1998). הישראלים החדשים: ריבוי־תרבויות ללא רב־תרבותיות. *אלפיים, 16*, 264–308.

קלדרון, נ. (2000). *פלורליסטים בעל־כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים*. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה־ביתן.

קמה, ע. (2003). *העיתון והארון: דפוסי תקשורת של הומואים*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קמה, ע. (1998). *"למכור הומו בצלופן": השיח התקשורתי במרחבון ההומוסקסואלי בישראל*. הרצאה בכנס השנתי של האגודה הישראלית לתקשורת, ירושלים: 23 ביולי.

קפלן, ק. (2001). כלי התקשורת החברה החרדית בישראל. *קשר, 30*, 18–30.

שוחט, א. (2001). *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*. תל אביב: קשת המזרח. שלום, א. (2003, 16 במאי). עוד באירופה. *הארץ*, ד'1.

שלום, א. (2003, 16 במאי). עוד באירופה. *הארץ*, ד'1.

שנהב, י. (2003). *היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות*. תל אביב: עם עובד/ ספרית אופקים.

שנער, ד. (2000). וכל העם רואים את הקולות: הומוגניות וסקטוריאליות בתקשורת. אצל י. קופ (עורך), *פלורליזם בישראל: מכור היתוך לימעורב ירושלמי* (עמ' 185–198). ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.

Benhabib, S. (1992). *Situating the Self: Gender, Communication and Postmodernism in Contemporary Ethics*. New York: Routledge.

Berg, P. (1997). The Plain People Speak Their Minds: Amish Letters tot eh Editor. *Sociological Imagination, 34*(4), 244--252.

Buell, E. H. (1975). Eccentrics or Gladiators? People who Write about Politics in Letters-to-the Editor. *Social Science Quarterly, 56*(3), 440-449.

Coser, L. (1956) *The Functions of Social Conflict*. New York: Free Press.

Coser, L. (1967). *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York: Free Press.

Derrida, J. (1987). The Ends of Man. In K. Baynes, J. Bohman, & T. McCarthy (Eds.), *After Philosophy* (pp. 125-161). Boston: MIT Press.

Dyer, R. (1993). *The Matter of Images: Essays on Representation*. London: Routledge.

Foster, H. S., & Friedrich, C. J. (1937). Letters to the Editor as a Means of Measuring the Effectiveness of Propaganda. *American Political Science Review, 31*, 71-79.

Gitlin, T. (1998). Public Sphere or Public Sphericules? In T. Liebes & J. Curran (Eds.), *Media, Ritual and Identity* (pp. 168-174). London & New York: Routledge.

Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere* (T. Burger, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.

Hall, S., Chricter, C., Jefferson, T., Clarke, J. & Roberts, B. (1978). *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*. London: Macmillan.

Hill, D. B. (1981). Letter Opinion on ERA: A Test of the Newspaper Bias Hypothesis. *Public Opinion Quarterly, 45*, 384-392.

Kraidy, M. M. (2002). Hybridity in Cultural Globalization. *Communication Theory, 12*(3), 316-339.

Lindlof, T. R. (1996). The Passionate Audience: Community Inscriptions of *The Last Temptation of Christ*. In D. A. Stout & J. M. Buddenbaum (Eds.), Religion and Mass Media: Audiences and Adaptations (pp. 148-167). Thousand Oaks, CA: Sage.

Lippmann, W. ([1922]1949). *Public Opinion*. London: The Free Press.

Morrison, A. & Love, A. (1996). A Discourse of Disillusionment: Letters to the Editor in two Zimbabwean Magazines 10 Years after Independence. *Discourse & Society, 7*(1), 39-75.

Peri, Y. (2004). *Telepopulism : Media and Politics in Israel*. Stanford, CA : Stanford University Press.

Perrin, A. J. (2002). *National Threat and Political Culture: Authoritarianism, Anti-Authoritarianism, and the September 11 Attacks*. Paper delivered at the Annual Meeting of the American Sociological Association, Chicago, Il: August 19.

Richardson, J. E. (2001). 'Now is the Time to Put an End to All This': Argumentative Discourse Theory and 'Letters to the Editor'. *Discourse & Society, 12*(2), 143-168.

Richardson, J. E. & Franklin, B. (2003). 'Dear Editor': Race, Readers' Letters and the Local Press. *The Political Quarterly, 74*(2), 184-192.

Rogers, E. M., & Dearing, J. W. (1987). Agenda-Setting Research: Where Has It Been, Where Is It Going?. *Communication Yearbook, 11*, 555-594.

Saks, M. J. & Ostrom, T. M. (1973). Anonymity in Letters to the Editor. *The Public Opinion Quarterly, 37*(3), 417-422.

Seidel, G. (1990). "Thank God I Said No to AIDS: On the Changing Discourse of AIDS in Uganda. *Discourse & Society, 1*(1): 61-84.

Sigelman, L. & Walkosz, B. J. (1992). Letter to the Editor as a Public Opinion Thermometer: The Martin Luther King Holiday Vote in Arizona. *Social Science Quarterly, 73*, 938-946.

Simmel, G. (1955). *Conflict and the Web of Group Affiliations*. New York: Macmillan.

Sotillo, S. M. & Starace-Nastasi, D. (1999). Political Discourse of a Working-Class Town. *Discourse & Society, 10*(3), 411-438.

Stojšin, N. (1996). Letters to the Metanarrative: Totalitarian "Enjoyment" and Self Representation in Postcommunist Serbia. *Dialectical Anthropology, 21*(3-4), 363-377.

Stroebe, W., & Insko, C. A. (1989). Stereotype, Prejudice, and Discrimination: Changing Conception in Theory and Research. In D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A. W. Krugeanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and Prejudice* (pp. 3-34). New York: Springer-Verlag.

Warren, M. E. (2001). *Democracy and Association*. Princeton: Princeton University Press.

הערות

1 הלשון העברית הממוגדרת לחלוטין איננה מאפשרת מוצא מילוט ראוי על מנת שלא להדיר מילולית קבוצה מסויימת. כתיבה בלשון נקבה עלולה לפגוע ברהיטות הקריאה ולהוות מכשול קוגניטיבי, ולכן אסתפק בלשון זכר יחיד או רבים, גם כאשר מושא/י־ההתייחסות כולל/ים נשים.

2 האם יש צורך להכביר מלים על הטייה שוביניסטית/מיֵנֶנית זו? ובכל זאת, המציאות החברתית שבה זהותו העדתית של הפרט מוצגת לראווה באמצעות שם משפחתו המונחל לו מאביו שרירה וקיימת, למשל בדרכי סיווג האוכלוסייה על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (כפי שנראה בהמשך).

3 ניר ברעם השתמש בביטוי זה בכנס "צעירים מדברים על זהות אשכנזית" כדי לתאר את ההתנגדות של הציונות לתרבות האשכנזית.

4 ניתן לטעון טענה זהה עבור המזרחים – בעיקר בני הדור השני – שעקב מגמת ההיברידיות המתעצמת מתחילים להוות נתחים בלתי־מבוטלים מקרב הקהלים של מוסדות תרבות 'צפונים'; כדוגמת "קול המוזיקה", האופרה הישראלית וכיוצא באלו (קימרלינג, 2004).

5 יוסי יונה החבר ב"קשת המזרחית הדמוקרטית", לדוגמא, השמיע ביקורת נוקבת ותקיפה כנגד האשכנזים, והמחיש את טיעוניו בעזרת אמירה טיפוסית־לדבריו להתנשאות האשכנזית: "כאשר ההורים שלי נשרפו באושוויץ, ההורים שלך לעסו ג'את".

6 למותר לציין כי נקודת השקפה זו עשויה לשמש כלי ניגוח בידי המזרחים, שייטענו כי מוצאו והשתייכותו העדתית של הפרט מהווה 'קרש קפיצה' או, לחילופין, מעצור בקידומו בתחומי־חיים רבים.

7 דובר אחד הוצג בפני הקהל כדמות אקזוטית־משהו: יליד עיראק החובב מוזיקה קלאסית בכל מאודו. היה כאן נסיון של מארגני אירוע המחאה להראות כי גם המזרחים מאזינים ל"קול המוזיקה", ולכן אין התחנה מיועדת

אך ורק לאשכנזים. במלים אחרות, תופעת ה־tokenism או האַסימוֹניוּת (קמה, 2003) במלוא הדרה המפוקפק.

8 בחרתי שלא לעסוק באתרי חדשות באינטרנט ובתגובות המשוּרשרוֹת של הקוראים (talk־backs) וכן לא בתוכניות רדיו שבהן המאזינים מתקשרים מביעים דיעותיהם, המהווים חלקים חשובים של השיח הציבורי הלא־מקצועי (Warren, 2001).

9 היתה כוונה להוסיף כלי מחקר נוסף: ראיון עומק עם העורכת האחראית על מדור המכתבים ב"הארץ". הראיון היה אמור לעמוד על תפקידה כשומרת־סף על המשתמע מכך: קריטריונים לסינון ולפרסום, נטיות מסויימות וכיוצא באלו משתנים העשויים/עלולים להשפיע על ייצוגיות תכני המכתבים או הכותבים. אולם, כוונה זו הוּשמה לַאל, עקב אי נכונות של המערכת לשתף עימי פעולה. לטענת תמי ליטני, סגנית עורך העיתון, "מדיניות הפרסום במדור מכתבים למערכת היא גלויה לכל, שכן המדור רואה אור מדי יום" (מכתב אישי, 13.8.04).

10 המטפורה הזו נגזרת מתוך המושג "ארגז כלים", שהציעה סְוִידְלֶר (2001[1986]) כדי להַמְשִיג את המושג "תרבות". התרבות, אליבא דסוידלר, היא מעין ארגז כלים המשותף לכל בני אותה תרבות, ושמתוכו בוחרים השחקנים החברתיים חלקים שונים להבניית קווי פעולה. כלי העבודה הם, אפוא, אסטרטגיות אפשריות לפעולות: סמלים, טקסים, סיפורים וקווים מנחים למיניהם, הידועים לכל בני התרבות.

11 27 מכלל הכותבים הינם זרים, כגון: שגרירי ארצות זרות, תושבי חוץ וכדומה.

12 החישוב מתייחס רק לבני הדור הראשון והשני: מי שגם אביו נולד בישראל הוא 'נטול' מוצא כביכול. הלמ"ס איננה מתייחסת למוצא האם.

13 הטבלה איננה כוללת את כל מקומות הישוב שבהם מתגוררים הכותבים.

14 בניתוח הרמה החברתית־כלכלית של האוכלוסייה ברשויות המקומיות לשנת 2001, הן סווגו לעשרה אשכולות, כאשר אשכול 1 מציין את הרמה הנמוכה ביותר ואשכול 10 את הגבוהה ביותר.

15 הטבלה איננה כוללת את כל קבוצות ההזדהות שנמצאו.

16 הפרטים האישיים של הכותבים לקוחים מתוך הנמסר במדור בלבד, ולא על סמך ידע חוץ־טקסטואלי.

17 יש לקרוא את הטבלה לפי שורות.

18 הקטגוריה "קבוצות חלשות" מונה את הקבוצות הבאות: מזרחיים, הומואים, עולים חדשים, פלסטינים, ערבים־ישראליים ודרוזים, גמלאים וקשישים, "חלשים", נכים, תושבי הפריפריה, נשים.

19 הקטגוריה "קבוצות חזקות" מונה את הקבוצות הבאות: אשכנזים, "שכבת הביניים", המימסד השלטוני, חילוניים, 'אליטה ישנה', פרופסיונאלים.

20 נבחרו ישובים בארבעת האשכולות הגבוהים בדירוג הסוציו־אקונומי של הישובים (למ"ס, 2004).

21 נבחרו ישובים בארבעת האשכולות הנמוכים בדירוג הסוציו־אקונומי של הישובים (למ"ס, 2004).

22 יש לקרוא טבלה זו בזהירות עקב המספר הקטן למדי של מקרים, ובמיוחד לנוכח הפער בין המזדהים כ'כלל העם' לבין המזדהים עם החלשים או החזקים.

23 הטבלה איננה כוללת את כל קבוצות האחרים.

24 'שבטים' אחרים (מלבד ה'צפונים') מסומנים **באות מודגשת**.

25 חלק מהמכתבים כוללים יותר מקבוצה אחת.

26 הדברים נאמרו בכנס הגמוניה או מאבק מאסף: שמירה על מעמדם הדומיננטי של ה'צפונים' כפי שבאה לידי ביטוי בתקשורת, אשר נערך באוניברסיטת תל אביב ב־9 במאי, 2004.

27 תופעה דומה של בידול עצמי של האזרחים מן המערכת השלטונית נמצאה במחקר על מכתבים למערכת לעיתונים בזימבאבוואה (Morrison & Love, 1996).

28 על כל אלו נוספת האפשרות לפיה בעידן הבחירות־המקדימות אנשי השלטון נעזרים במדור על מנת לפנות ישירות לציבור מצביעיהם.